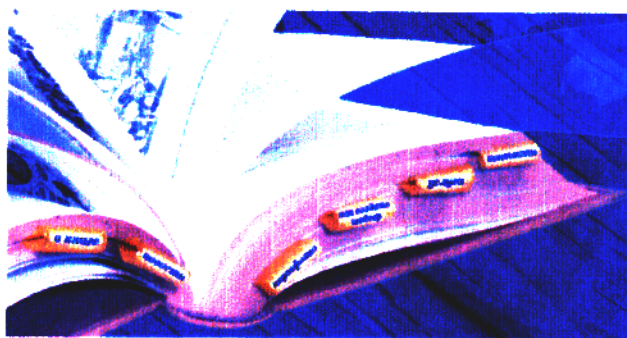

ТІЛ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Аханов К.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

*(жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті
мамандығына арналған оқу көмекші құрал)*

Қайтақ құрастырып, баспаға дайындаған: Д. Дүйсебаева

Ташкент - 2008

Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университетінің
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған

Пікір жазғандар:

Р. Юнусов,
Филология ғылымдарының
кандидаты, профессор

Ж. Өтегенов
Ташкент облыстық
мұғалімдер білімін жетілдіру
институтының аға оқытушысы

Оқу қолданбада жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқытылатын «Тіл білімінің негіздері» пәнінің бағдарламасына сәйкес тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері, оның ғылыми негіздері мен құрылымдық жүйелері баяндалған. Дүние жүзі тілдерінің бүгінгі күндегі жағдайына шолу жасалған.

Оқу қолданба студенттер мен мұғалімдерге арналған.

В учебном пособии изложены теоретические и практические проблемы языкознания, его научные основы и структурные системы по программе предмета языкознания для филологических факультетов высших учебных заведений. Сделан обзор о состоянии мировых языков в современном дне.

Учебное пособие предназначено для студентов и преподавателей.

In studying aid are scrutinized theoretical and practical issues of linguistics and its cores and structural systems according to the themes. The cores of linguistics for philological faculties of Institutes. Made the review of foreign languages for contemporary days.

The aid is for students of high education all Institutes.

O'QUV ADABIYOTLARI GRIFI

GUVOHNOMASI № 1139

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 200 7 yil "28" avgust dagi 117 -buyrug'iga asosan

(muallifning familiyasi ismi-sharifi)

D. Duvshayeva ning
5141300 - Dna tili va Adabiyoti (gozog tili va adabiyoti) bakalavriyat ta'lim yo'nalishi
(ta'lim yo'nalishi, mutaxassisligi, ixtisosligi)

talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

"Tilshunoslik asoslari"
(o'quv adabiyotining nomi va turi: darslik, o'quv qo'llanmasi) .
nomli o'quv qo'llanmasi ga

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr
qilish uchun ruxsat berildi.

[Handwritten signature]

R. Qosimov

КІРІСПЕ

«Тіл біліміне кіріспе» - университеттер мен пединституттар филология факультеттерінде өтілетін теориялық пән. Пәннің мақсаты мен міндеті: студенттерді тіл білімінің негізгі ұғымдарымен, терминдерімен таныстыру, оның басты-басты теориялық мәселелерін баяндап беру.

Оқу қолданбада қазақ тілі ғылыми салаларының /фонетика, лексикология, фразеология, грамматика/ негізгі мәселелері қамтылды. Оқу қолданбаның мақсаты – студенттердің қазақ тілінің ғылыми курстары бойынша білімін байқау, одан әрі нығайту және бағалау. Сондықтан қазақ тілі салаларына байланысты маңызды тақырыптар түгелге дерлік енгізілді. Студенттер қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық негізгі ерекшеліктерін, жеке түркі тілдерінің өзге топтарына қарағанда қазақ тілінің басты белгілерін білуге тиіс. Сонымен бірге қазақ тіл білімі салаларындағы қазіргі кезде жарияланып жүрген жаңа зерттеу еңбектерінен де хабардар болуы қажет.

Жалпы тіл білімі пәні мен оның құрамындағы лингвистика ілімі тарихы, тілді зерттеудің әдістері мен тәсілдеріне байланысты тақырыптар қамтылды. Ғылыми ой-өрісті қалыптастыруда тіл білімі тарихының ғылыми білім ретіндегі пайда болуы ерекше рөл атқаратынын ескерсек, тіл тарихы жөніндегі мәселелер де аса көкейтесті. Осыған байланысты тақырыптар да оқу қолданбаға еніп отыр.

Бұл оқу қолданба К.Ахановтың «Тіл білімінің негіздері» (А., 1973, 1995, 2002) және Ә.Хасеновтің «Тіл білімі» (А., 1996) атты оқулықтары негізінде құрастырылды.

Кейінгі кездерде жоғары оқу орындарында сынақ тест арқылы да жүзеге асырылып жүр. Жаңа оқу құралын құрастыру үстінде бізге бұл жаңалықтарды да ескеруге тура келеді. Сондай-ақ студенттер білуі тиіс болған кейбір мәліметтер сонынан тақырыптар негізінде тізбектеп келтірілген. Оқу құралының соңында студенттер пайдалануға тиісті әдебиеттер тізімі де көрсетілген.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ (ОБЪЕКТИСІ)

Тіл білімі және оның салалары

Тіл білімі (лингвистика) - тіл және оның даму заңдары туралы ғылым. Тіл - қоғамдағы адамдардың өзара пікір алысу, бір-бірімен қарым - қатынас жасау құралы. Әрбір тілдің дыбыс жүйесі, сөздік құрамы және грамматикалық құрылысы болады.

Тілдің осы аталған әр түрлі жақтары тіл білімінің тиісті салаларында қарастырылады. Мысалы, тілдің дыбыс жүйесі тіл білімінің фонетика саласында, сөздік құрамы лексикология саласында қарастырылса, оның грамматикалық құрылысы грамматика саласында қарастырылады.

Тіл білімінің осы аталған салаларының әр қайсысы өз ішінде тағы да бірнеше тармақтарға бөлінеді. Мысалы, фонетика саласы 1) сипаттама фонетика, 2) салыстырмалы-тарихи фонетика, 3) экспериментальды фонетика және тағы басқа болып сараланады. Лексикология, грамматика да дәл осындай.

Тіл және оның жоғарыда аталған әр түрлі салалары ылғи дамуда болады. Ол даму қалай болса солай емес, тілдің ішкі даму заңдары бойынша дамиды.

Тілдің әр түрлі жақтары: дыбыс жүйесі (фонетика), сөздік құрамы (лексикология), грамматиканың құрылысы (грамматика) бір-бірімен тығыз байланыста болады және бір-бірімен тығыз байланыста сөз етіледі. Өйткені, тіл білімі тілдің жоғарыда айттық, әр түрлі жақтары мен салаларын, олардың дамуын, өзара байланысын, тіл дамуының ішкі заңдарын зерттейді.

Тілді белгілі бір дәуірде өмір сүріп тұрған қалпын зерттейтін тіл білімі бар және оның шығуы мен тарихын, дамуын зерттейтін тіл білімі бар. Алдыңғысы сипаттама тіл білімі (немесе синхрондық лингвистика), соңғысы тарихи тіл білімі (немесе диахрондық лингвистика) деп аталады.

Белгілі бір тілді (оның жүйесі мен құрылымын) ғылыми тұрғыдан талдап түсіндіру үшін және оның даму заңдарын айқындау үшін, ол тілді және ондағы фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құбылыстарды туыстас

тілдердегі бір тектес құбылыстармен салыстыру тұрғысынан зерттеу қажет. Яғни тілдің табиғатын, оның даму заңдарын айқындаудың басты шарты - тілдік құбылыстарды тарихи (өзгеру, даму) және салыстыру тұрғысынан зерттеу. Бұны салыстырмалы-тарихи әдіс деп атайды.

Жеке бір тілдің жүйесі мен құрылысын және оның даму заңдарын айқындайтын жеке тіл білімі бар (мысалы, қазақ тілі немесе орыс тілі) және ғылым ретіндегі тіл білімінің теориясы болып саналатын жалпы тіл білімі бар. Жалпы тіл білімі - нақты бір тіл туралы емес, адам баласы тілінің дамуының жалпы заңдары туралы ғылым. Демек, тіл білімінің жалпы теориялық саласы болып саналатын жалпы тіл білімі, әдетте, бір ғана тілдің емес, көптеген тілдердің деректерін есепке алады. Оларды жинақтай келіп, жалпы теориялық топшылаулар мен қорытындылар жасайды.

Жалпы тіл білімінің теориялық топшылаулары мен қорытындылары жеке тілді зерттеу үшін қажет. Ал жалпы тіл білімі жеке тілдерді зерттеуге бағыт-бағдар сілтейді.

Сөйтіп, жалпы тіл білімі тілдің мәні мен қызметін, оның ойлаумен ара қатынасын, байланысын адам баласы тілінің пайда болуын қарастырады; тілдің даму заңдарын айқындайды; дүние жүзіндегі тілдерге классификация жасайды; ғылымдар дүниесінде тіл білімінің алатын орнын айқындайды.

Жалпы тіл білімі - тіл туралы ғылымның теориялық саласы. "Тіл білімінің негіздері" деп аталатын курс - міне, осы жалпы тіл білімінің бастамасы. Ол жалпы тіл білімі қарастыратын мәселелерді оқып білу үшін алғашқы баспалдақ, соған жолдама іспетті.

Тіл білімінің ғылымдар жүйесінде алатын орны

Шындық болмыстағы құбылыстардың бір тобы - жаратылыс құбылыстары болса, екінші тобы - қоғамдық құбылыстар. Жаратылыс құбылыстарын жаратылыстану ғылымдары (физика, химия, биология, математика т.б.) зерттесе, қоғамдық құбылыстарды - қоғамдық ғылымдар (тарих, философия, психология, логика, саяси экономия, заң, тіл, әдебиет т.б.)

ғылымдар) зерттейді. Осыған орай, ғылым атаулы, әдетте, екі топқа бөлінеді: оның бірі - жаратылыстану ғылымдары, екіншісі - қоғамдық ғылымдар.

Тіл білімі ғылымдардың екінші тобына, яғни қоғамдық ғылымдар тобына жатады. Тіл білімінің басқа ғылымдар жүйесінде алатын орны ерекше. Себебі кез келген ғылым тіл арқылы түсіндіріледі, тіл арқылы игеріледі. Жалпы алғанда: барлық ғылымдар бір-бірімен тығыз байланыста, бірлікте болады. Өйткені материалдық дүниенің өзі органикалық бірліктен тұрады. Сондықтан ол материалдық дүниенің әр түрлі зерттейтін ғылымдардың өздері бір-біріне әсер етеді, бірін-бірі байытады.

Біз сөз еткелі отырған тіл білімі де басқа көптеген ғылымдармен байланысқа түсіп, солармен қарым-қатынаста дамып келеді. Ол, ең алдымен, қоғамдық ғылымдармен тығыз байланыста. Себебі: тіл - қоғамның тууымен бірге туып, қоғамның дамуымен бірге дамитын қоғамдық құбылыс. Ол қоғам мүшелерінің пікір алысу, қатынас жасасу құралы ретінде қызмет атқарады.

Қорыта келгенде, тіл білімі - дербес ғылым. Ол әртүрлі қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарымен де қарым-қатынаста, өзара байланыста болады.

Тіл білімінің басқа ғылымдармен байланысы

Тіл білімі, ең алдымен, әдебиетпен байланысты. Өйткені "Тіл - әдебиеттің бірінші элементі". Әдеби шығарма лингвистер үшін өте құнды материал. Әсіресе тіл білімінің стилистика саласы әдебиеттанумен тығыз байланысты.

Тіл білімі философиямен тығыз байланысты. Философия тек тіл білімінің ғана емес, күллі ғылымдардың методологиясы бодып саналады. Философия да, тіл білімі де барлық құбылыстарды бір-бірімен өзара байланыста қарастырады. Философия табиғат пен қоғам өміріндегі барлық құбылыстар қозғалу, өзгеру, даму күйінде болады деп үйретсе, тіл білімі де тілдік құбылыстарға солай қарайды. Өйткені тіл де басқа қоғамдық құбылыстар сияқты өзгереді, дамиды. Бірақ, ескертетін нәрсе тілдегі өзгеру тым баяу етеді.

Философия өмірдегі барлық заттар мен құбылыстарда форма мен мазмұн бар, олар өз ара байланыста, бірлікте болады, - деп үйретеді. Мазмұн өмір сүру үшін, белгілі бір формаға ие болуы керек. Тіл де – дәл осындай құбылыс. Тілдегі формалардың да (сөздердің, грамматиканың, категориялардың) мағына, мазмұны бар. Олар да бір-бірімен тығыз байланысты.

Тіл білімі логикамен тығыз байланысты. Көпшілікке белгілі, логика - ойлаудың заңдары мен ой формалары туралы ғылым. Ал ойлау, әдетте, тіл арқылы іске асады, тіл арқылы жарыққа шығады. Анығырақ айтқанда, адамның ойы тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы айтылып, түсінікті болады.

Тіл білімі психологиямен де байланысты. Психология түйсік пен қабылдау, ес пен ой, сезім мен зейінді зерттейді. Ал бұлардың сөйлеу процесіне (оны қабылдап, түсіну процесіне) тікелей қатысы бар. Өйткені біреудің айтқанын қабылдау, оны ұғыну процесі болмаса, қарым-қатынас жасау, пікір алысу да болмаған болар еді.

Адам сөз арқылы белгілі бір затты атап қана қоймайды, сонымен бірге, сол затқа (іске, құбылысқа) өзінің қатынасы мен оған қалай қарайтындығын да білдіреді, Яғни тіл ойды білдірудің ғана құралы емес, сонымен бірге, сезімді де білдірудің құралы. Мысалы: жаман, жексұрын, сұмпайы, сұмырай немесе құмар, іңкәр, ынтызар т.б. Бұл сөздер (синонимдер) бір-бірінен эмоциялық бояуы жағынан ажыратылады.

Сөйлеу процесіне жоғарғы нерв жүйесі де қатысады, яғни сөйлеу жоғары нерв жүйесінің қызметімен байланысты. Жоғары нерв жүйесі жақсы жетілсе, сөйлеу де жақсы жолға қойылған деп есептеледі. Тілдің күрмелуі, кекештену, жақсы сөйлей алмау - мидың зақымдануынан болады. Психиатрлар, дефектологтар, логопедтер сөйлеуді жоғарғы нерв жүйесінің, мидың қызметімен байланыстыра қарастырады.

Лингвистиканың тіл дыбыстарын зерттейтін саласы - фонетика филологиямен байланысты. Өйткені сөйлеу - дыбыстау мүшелерінсіз (ауыз,

тіл, тіс...) мүмкін емес. Тілдің шығуының өзі алғашқы адамдардың сөйлеу мүшелерінің жетіліп дамуына байланысты.

Тіл білімі физиканың акустика саласымен де байланысты. Адам баласының тілі - дыбыстық тіл. Тілдегі дыбыстар жүйесін тіл білімінің фонетика саласы зерттейді. Ал жалпы дыбыс атаулыны физиканың акустика саласы зерттейді. Ендеше, бұл екеуі де бір-бірімен байланысты.

Тіл білімінің тарих ғылымымен, оның ішінде этнографиямен, археологиямен байланысы бар. Тіл тарихы - сол тілді жасаушы, сол тілді қолданушы халықтың тарихымен байланысты. Олар бірін-бірі байытады, бірін-бірі толықтырады. Тілдік деректерді - тарих, тарихи мәліметтерді, тіл пайдалана алады. Айталық, тіліміздегі кірме сөздерді зерттеу арқылы қазақ халқының бұған дейін қандай халықтармен аралас-құралас болғандығын білуге болады.

Этнографтар халықтың ерте кездегі салтына, дәстүріне, әдет-ғұрпына, тұрмысына байланысты материалдық байлықтарды зерттегенде тіл фактілеріне соқпай өте алмайды. Өйткені тіл - соларды ұзақ уақыт бойы сақтап қалған құралдың бірі.

Тіл білімі антропологиямен де жақындасады. Антропология - адамның биологиялық табиғаты, адамның морфологиялық типтері туралы ғылым. Адам баласы тілінің пайда болу дәуірін айқындауда әсіресе палеантропологияның деректері айрықша маңызды.

Тілге кейде географиялық факторлар да әсер ете алады. Мысалы, аралда тұрған халықтардың тіліне ешкім әсер ете алмауы мүмкін. Болмаса кең аймақта тұратын халықтың тілдері диалектерге бөлініп кетуі мүмкін, ал тар аймақта тұратын халықтардың тілдеріндегі диалектілер бірігіп, жойылып кетуі ғажап емес.

Тіл білімі мен географияның өз ара байланысы ғылымның жаңа бір саласы - лингвистикалық географияның тууына әкеп соқты. Лингвистикалық география тілдегі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құбылыстардың қай территорияға тарағанын көрсетеді. Бұл, әсіресе,

диалектіні зерттегенде ерекше маңызды. Сол арқылы, белгілі бір тілдің немесе диалектілердің лингвистикалық картасы (атласы) жасалынады.

Тіл таңбалардың жүйесі (знак). Осыған орай тіл білімі жалпы таңба атаулыны қарастыратын - семиотика ғылымымен байланысқа түседі. Таңбаларға Морзе әліппесі, жазу мен цифрлар, жол белгілері, тағы басқалар жатады. Жазусыз (әріптерсіз) тіл жоқ екендігі белгілі.

Тіл білімі белгілі дәрежеде математикамен де, кибернетикамен де байланысты. Тіл білімі математика ғылымымен, біріншіден, машиналық аударма мәселелері бойынша байланысса, екіншіден, тілді зерттеуде математикалық, статистика әдістерінің қолданылуы жағынан байланысады. Математикалық сөздердің, дыбыстардың қолданылу жиілігін айқындауға көмектеседі. Осының нәтижесінде математикалық лингвистика деп аталатын білім саласы қалыптасты.

Сонымен, тіл білімі көптеген ғылымдармен байланысты екен.

ТІЛДІҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Әдетте тіл білімінің теориялық жағынан да практикалық жағынан да мәні күшті, - деп жатамыз. Теориялық мәні дегеніміз не?

Тіл алдымен ғылыми тұрғыдан зерттелінеді. Соның нәтижесінде тілдің табиғаты, оның даму заңдылықтары айқындалады, ондағы тілдік категориялар сараланады. Ол категориялар мен заңдардың бір-бірімен байланысы, өзара қарым қатынасы анықталады. Сөйтіп, белгілі бір тіл туралы қорытындылар, топшылаулар жасалынады. Сол қорытындылар мен топшылаулар негізінде грамматикалық (нормативті және ғылыми) оқулықтар жазылады, түрлі сөздіктер құрастырылады. Міне, тілдің теориялық жағы дегеніміз осы.

Тілдің табиғаты

Тілдің табиғаты деген нәрсе - тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі. Неміс ғалымы Франц Бопп тілді биологиялық құбылыс, оны құдай жаратқан, - деп есептеді. Бұл пікірді А.Шлейхер де қолдады. Ол: "Тіл де биологиялық

организм сияқты туады, өседі, өледі",- дейді. Бұлай болған күнде тіл атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа тұқым қуалау арқылы беріліп отыруы керек қой. Міне, бұл пікір дұрыс емес. Тіл атадан балаға ген арқылы берілетін құбылыс емес, ол бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып отыратын кейінгі ұрпақ алдыңғы ұрпақтан үйреніп отыратын нәрсе.

Олай болатын себебі жана туған бала өз ата-анасының тілінде сөйлеуі де мүмкін, сөйлемей де мүмкін. Егер жана туған баланың өскен ортасы өз ата-анасының тілінен басқа орта болса, ол сол ортаның тілінде сөйлеп кетеді. Оған өмірде мысалдар толып жатыр. Бұл - тілдің биологиялық құбылыс емес екендігін дәлелдейді.

Екінші бір топ ғалымдар тілді психологиялық құбылыс деп біледі. Ол "тіл құдай жаратқан нәрсе емес, оны жеке адам жасайды, жеке адамның рухы туғызады",-деген түсініктен туған. Алдыңғы пікір сияқты бұл да қате пікір еді. Егер тіл рухтың туындысы болса, әрбір адамның жеке-жеке өз тілі болған болар еді де, бір тұтас халықтың, ұлттың тілі болмас еді. Өмірде олай болмайтынын көпшілік жақсы біледі. Жеке адамның тілі қауымда ғана жасалынады, қауымда ғана дамиды.

Олай болса, адамзат тілі - биологиялық та, психологиялық та құбылыс емес, ол қоғамдық (әлеуметтік) құбылыс, қоғамға қызмет етеді. Себебі тіл қоғам үшін қоғам мүшелерінің пікір алысып өзара түсінісу үшін керек, сол үшін жаралған. Пікір алысу, түсінісу қоғам бар жерде ғана болады. Бір-бірімен сөйлесетін адамдар жоқ жерде тіл де жоқ. Қоғам қай жерде, қашан туған болса, тіл де сол жерде, сол заманда пайда бодған. Қоғамсыз - тіл тілсіз - қоғам болмайды.

Тілдің қоғамдық қызметі

Тілдің ең басты қасиеті не? Оның ең басты қасиеті - қатынас құралы болу қызметі. Тіл - адам баласы қоғамында қатынас құралы, сөйлесіп, пікір алысудың құралы ретінде қызмет атқаратын қоғамдық құбылыс.

Тіл мен қоғамның арасындағы байланыс - екі жақты болады. Біріншісі: тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың қоғамда

бірлесіп екбек етуі мүмкін емес. Өйткені тіл - қоғамның өмір сүруінің басты шарты. Екіншісі: тіл қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Қоғамнан тыс тіл жоқ.

Тілдің екінші басты қызметі - ол ойлаудың, ойдың жарыққа шығуының құралы. Адамның ойы тіл (сөздер мен сөйлемдер) арқылы белгілі болады. Демек, ойлау мен тіл бір-бірімен өзара тығыз байланысты.

Тілдің бұл екі қызметінен басқа, яғни қатынас құралы болу қызметі мен ойлаудың құралы қызметінен басқа, тағы бір қызметі бар. Ол - оның атауыштық (номинативтік) қызметі. Яғни тіліміздегі әрбір сөз, сөз тіркесі - белгілі бір заттың, ұғымның, қимылдың, сынның аты, атауы болып табылады.

Тілдің төртінші қызметі - экспрессивті-эмоциональдық қызмет. Тілдің экспрессивті-эмоциональдық қызметі деп - адамның сол затқа, ұғымға деген өзіндік (субъективті) қатынасын, эмоциясын, яғни не жақсы көру, не жек көру сезімін айтамыз. Мысалы: алақай, маскара, қап, айналайын, т.б.

Тіл - халықтың тарихы, оның күллі өмірінің ізі. Одан сол тілді жасауы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы сезіліп тұрады.

Тіл - талай заманның жемісі. Ол бірнеше қоғамға қызмет ете береді. Мысалы, казак тілі феодалдық қоғамға да қызмет етті. Енді, міне, нарықтың қатынас қоғамына да қызмет етіп отыр.

Тіл белгілі бір топтың, айталық, не байдың, не кедейдің мұқтажын өтеу үшін емес, қоғамдағы барлық таптар үшін қызмет атқарады. Олай болса, тіл таптық сипатқа емес, жалпы халықтық сипатқа ие болады. Бұл - оның ең басты ерекшелігі. Сонымен, тіл таптық құбылыс емес. Ол - қоғамдық құбылыс.

Тіл және ойлау

Тіл мен ойлау өзара байланысты. Дыбыстық тіл де, абстракты ойлау да адамға тән құбылыстар. Біріншіден, тіл де, ойлау да - адам миының туындысы, соның жемісі; екіншіден, тіл де, ойлау да-қоғамдық құбылыстар. Адамның ойы арқылы тілдік бірліктер (сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер) болмыспен (объективті дүниемен) байланысқа түседі. Мұнсыз адамдар бір-

бірімен сөйлесе алмаған болар еді. Өйткені тілдік бірліктер болмыстағы заттар мен құбылыстардың аттары. Сондықтан да, біз: тіл – ойлаудың құралы, - дейміз.

Қоғам мүшелерінің өзара пікір алысуы тіл арқылы іске асады. Адам өз ойын басқаларға тіл арқылы айтып (не жазып) жеткізеді. Тыңдаушы да айтушының ойын тіл арқылы түсінеді. Ой тіл арқылы, тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы көрінеді. Демек, тіл – пікір алысу құралы, ойлаудың құралы, ойды жеткізу құралы.

Тағы да қайталайық: ойлау мен тіл бір – бірімен тығыз байланысты. Тіл ойлаудың шығуымен бірге, бір мезгілде шығып қалыптасты және оның дамуымен бірге дамып келеді. Ендеше, ойлаудың тілден тыс болуы мүмкін емес екен. Бір нәрсені танып білуде тілдің атқаратын ролі зор. Олай дейтін себебіміз, белгілі бір затты жақсы тану үшін, яғни оған ат қою үшін, ең алдымен сол заттың басты белгілерін білу керек.

Тіл мен ойлау әрдайым бірлікте болады. Ойлау тілдегі сөздер мен сөйлемдердің негізінде іске асады, солар арқылы басқаларға белгілі болады. Басқаның ойын да тіл арқылы, тілдегі сөздер мен сөйлемдер арқылы түсіне аламыз.

ТІЛДІҢ ТАҢБАЛЫҚ, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІЛІК СИПАТТАРЫ

Тілдің таңбалық сипаты

Тілдің таңбалық сипаты оның ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Лингвистер бұл мәселеге ертеден бері-ақ назар аударып келеді. Фердинанд де Соссюр өзінің «Жалпы тіл білімі курсы» атты еңбегінде (1916) тілді таңбалар жүйесі деп қарастырған және оны таңбалардың басқа жүйелерімен салыстырған.

Таңбалар жүйесінің мынадай түрлері бар: жол бойының белгілері, әскери сигналдар, цифырлар (араб және рим), әріптер т.б. Бұларды шартты таңбалар деп атайды.

Тіл осы таңбалардың ішіндегі өте-мөте маңыздысы. Ендеше, тілді, оның элементтерін де (морфеманы, сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді) таңба дейміз. Мұның негізгі мәселесі-таңба мен мағынаның байланысы.

Тілдің немесе тілдік бірліктердің таңбалық сипатына не жатады? Біріншіден, тілдік бірліктер (сөздер) нені білдірсе де жалпылап білдіреді, екіншіден, сол білдірген (танытқан) нәрсені тіркейді және оны сақтайды, сөйтіп оны келешек ұрпаққа жеткізеді. Яғни тілдің таңбалық сипатына тілдік бірліктердің үш түрлі қызметі жатады. Олар: 1) атауыштық (затқа ат қою; белгілеу, тіркеу-номинативті) қызметі, 2) коммуникативтік (бір нәрсені хабарлау, пікір алысу) қызметі, 3) эстетикалық (сезімге әсер ету, әсірелеу, экспрессивтік, эмоцияналдық) қызметі.

Кез келген таңбаның екі жағы болады: бірінші жағы - формасы, екінші жағы - мазмұны. Мысалы, көшедегі бағдаршамның (светофордың) жасыл түсі сол таңбаның формасы, ал «көшеден өтуге рұқсат» деген мағынасы оның мазмұны. Тілдік таңбалардың да (бірліктердің де) дәл осындай екі жағы болады. Мысалы, -лар,-лер... Бұл формалар мен мазмұндар тек сол таңбалар жүйесінде ғана мәнге ие бола алады; ол жүйеден тыс әлгіндей мағыналарды білдіре алмайды. Айталық, қазақ тілінің түбір морфемасы (бала) немесе аффикстік морфемасы (лар) орыс тілінің, бұлмаса басқа бір тілдің жүйесінде ешқандай мәнге ие бола алмайды. Сондықтан да, біз қазақ тілінің жүйесі, орыс тілінің жүйесі деген терминдерді жиі қолданамыз.

Шартты таңбалар мен тілдік таңбалардың айырмашылықтары бар. Егер шартты таңбаның бір формасына әдетте бір ғана мазмұн

сәйкес келсе, тілдік таңбалар әр уақыт солай бола бермейді. Кейде тілдік таңбаның бір формасына бірнеше мазмұн (мағына) сәйкес келуі мүмкін, болмаса керісінше.

Мұны былайшы көрсетуге болады; *бір форма > бірнеше мазмұн* (көп мағыналық, омонимия) немесе *бірнеше форма > бір мазмұн* (синонимия, дублет, вариант).

Тілдік таңбаның түрлері (типтері): фонемалар, грамматикалық морфемалар, сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер.

Тілдік таңбаның белгілері: 1) еріктілік, 2) шарттылық.

Еріктілік, шарттылық дегеніміз - таңба мен сол таңба арқылы белгіленген заттың немесе ұғымның арасында ешқандай табиғи байланыстың жоқтығы. Сондықтан да, бір зат тілде әр түрлі сөздермен (әр басқа дыбыстық кешенмен) аталынады (белгіленеді). Ол зат пен оның атауының арасында шартты түрде ғана (табиғи емес) байланыс болады.

Енді тілдік таңба мен шартты таңбалардың арасындағы айырмашылықтарға келелік. Бұлардың арасында ұқсастақ бар, сонымен бірге, оларды бірдей деп есептеуге болмайды. Ұқсастығы: екеуінде де форма мен мазмұн бар, екеуі де - бірдеме жайында хабарлаудың құралы. Ал айырмашылықтары:

1) Тіл - ойды білдірудің, пікір алысудың қатынас жасаудың кең көлемде қолданылатын жалпылама құралы. Басқа шартты таңбалардың қолдану өрісі тілге карағанда әлдеқайда тар. хабарлау мүмкіндігі анағұрлым аз. Мысалы, бағдаршамның қызыл түсі «көшеден өтуге болмайды» деген басқа еш нәрсе хабарлай алмаса, тіліміздегі «қызыл» деген сөз бірнеше мағына береді, бірінші - түстің атауын, екінші - ет немесе бидай деген ұғымды, үшінші - қылша, қызылша (корь) деген ауруды білдіреді.

2) Тілдің көптеген басқа таңбалардан екінші айырмашылығы - ол (тіл) мазмұнды ғана білдіріп қоймайды, қалай қарайтын.

сонымен бірге, адамның хабарлайтын жайға қатысатын, қалай қарайтынын, ұнатуын, қуанышын немесе қайғысын да білдіреді. Мысалы, жоғарыда аталған қызыл сөзінің «ет» немесе «бидай» деген мағынасын жағымды сезімімізді тудырса, ал ауруды еске салып тұрған «балама қызыл шығып жатыр» деген төртінші мағынасы - аяныш сезімі тудырады. Мұндай қасиет таңбалардың басқа жүйелерінде (мысалы, жол белгілерінде) жоқ.

3) Тілден басқа барлық таңбалар жүйесі келісім бойынша қолдан жасалады, келісім бойынша өзгертіле алады. Мысал, үшін қазақ тіліндегі ұ дыбысын келтірелік. Ол дыбысты біз араб әліпбиінің (алфавитінің) пайдаланып жүрген кезде Ә әрпімен белгіленген едік. Кейін, яғни 1929 жылы латын таңбалық. 1940 жылы орыс графикасына (кирилицаға) көшкен кезде әлгі дыбысты ў әрпімен белгілеуге келістік. 1951 жылы аталған дыбысты (тағы да келісім бойынша) ұ әрпімен таңбалауды жөн санадық.

Ал тілдік таңбалар қоғам мүшелерінің еркіне бағынышты емес. Мысалы, балта деген сөзді адамдар келісіп жасаған жоқ. Тым ерте замандарда ата-бабаларымыз оны солай атаған. Әрбір жана ұрпақ қалыптасқан сөзді сол күйінде қабылдайды, сол күйінде үйреніп алады. Ол ешқашан өзгермейді. Егер өзгерсе қалса келісім бойынша емес, тілдің даму заңдары бойынша ғана өзгереді.

4) Барлық шартты таңбалар сайып келгенде дыбыстық тілге негізделеді, олардың мағыналары тіл арқылы айқындалады, тіл арқылы түсінікті болады. Мысалы, бағдаршамның қызыл түсін тіл арқылы: «бұл - өтуге болмайды деген белгі» деп түсіндірмесек, қызыл шам өздігінен еш нәрсені білдіре алмаған болар еді.

Сонымен, тілдік таңбалардың қызметі, мәні зор екен; оның ауқымы кең. Басқа (шартты) таңбалар тілдің қызметін атқара алмайды.

Тілдің құрылымдық және жүйелілік сипаты

Тіл – белгілі құрылымы және қызметі бар, бір тұтас жүйелі құбылыс. Яғни тілге құрылымдық (структура), жүйелілік (система) және қызмет (функция) деген үш түрлі қасиет тән. Бұлардың әрқайсысы өзіне тән, нақтылы мазмұн болады. Тілдің қызметі туралы жоғарыда айттық. Енді құрылым мен жүйе дегендерге келелік.

Құрылым деп, әдетте, бүтін нәрсенің элементтерінің арасындағы қатынастардың схемасын айтады.

Ол бүтіннің әр тектес элементтерінің ара қатынасынан және бірлігінен тұрады. Элементтер яғни тілдік бірліктер мыналар: 1) дыбыс (фонема), 2) морфема, 3) сөз, 4) сөз тіркесі, 5) сөйлем.

Дыбыстар (фонемалар) – есту мүшелері арқылы қабылданады, бір морфеманы екінші морфемадан, бір сөзді екінші сөзден ажыратады. Мысалы, т.д. дыбыстары тән, дән деген сөздерді бір-бірінен ажыратып тұр.

Морфема – дыбыстар мен мағынаның бірлігінен тұратын ең кіші элемент. Морфеманың түбір морфема (красн+ый, бүр+ін), аффикстік морфема (жылқы+шы, бала+лық; ағаш+тын, бұтағ+ы), деген түрлері бар. Бұлардың әрқайсысының білдіретін мағыналары болады. Мысалы, заттық мағына, сөз тудырушы мағына, сөз түрлендіруші мағына (яғни сөздердің байланысын, бір – біріне қатынасын білдіретін мағына). Морфема бір ғана фонемадан да құралуы мүмкін. Мысалы, бар+са+м, бар+са+н).

Сөздер заттар мен құбылыстарды, сапа мен белгіні, іс – әрекет пен қимылды атайды, солардың атаулары ретінде қызмет атқарады. Сөздің бұл қызметін – номинативті (атау болу) қызмет деп атайды.

Сөйлем ойды, байымдауды білдіреді, бір нәрсені хабарлау қызметін атқарады. Сөз номинативтік қызмет атқарса, сөйлем

коммуникативтік (пікір алысу, сөйлесу) қызмет атқарады. Тіл өзінің қатынас құралы болу қызметін сөйлемдер арқылы іске асырады.

Тілдік құрылымның әрбір саласы (денгейі-уровень), мысалы, фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік салаларының әрқайсысының өз жүйесі болады. Әрбір жүйенің, мәселен, фонетика жүйесінің бырлық элементтері сол жүйенің мүшелері ретінде қызмет етеді.

Ал жүйе дегеніміз - өзара байланысты бір тектес элементтердің бірлігі. Ол заттық негіз (материя, субстарция), құрылым және қызмет деген үш ұғымның ұштасып келуінен, олардың бірлігінен және өзара қатынасынан құралады. Бұлар бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни жүйе – рет-ретімен ұйымдаса орналасқан бір тұтас құбылыс. Жүйе материя мен құрылымның бірігуі, қосылуы түрінде өмір сүреді және белгілі бір қызмет атқарады.

Сондай-ақ, жүйе дегенді өзіне тән айырықша құрылымы бар кіші жүйелердің жиынтығы деп те айтуға болады. Тіл құрылымының жеке салаларының жүйелері бір-бірімен қарым - қатынасында, өзара байланысында тілдің жалпы жүйесі құрайды.

Тілдің жүйелілік сипаты оның барлық саласынан (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) көрінеді. Мысалы, кез-келген тілдің фонетикасында «дауысты дыбыстардың жүйесі», «дауыссыз дыбыстардың жүйесі» деген тақырыптар бар. Ол, әрине тегін емес. Дауыстылар жуан-жінішке, еріндік-езулік, ашық-қысаң болып бөлінеді. Бұлай жұп-жұбымен және бір-біріне қарама-қарсы қойылып топтасуы тілдің дыбыстық жағында белгілі бір жүйе бар екендігінің белгісі.

Дыбыстар бір белгісі бойынша бір-біріне қарама-қарсы қойылса, екінші белгісі бойынша бір тектес болып келеді. Мысалы: ы мен і дыбыстары тілдің қатысы жағынан бір-біріне қарама-қарсы дыбыстар (ы-жуан, і-жінішке), ал еріннің қатысы жағынан олар бір

тектес дыбыстар (екеуі де езулік). Бұл сияқты жүйелілік дауыссыз дыбыстарда да бар. Мысалы, П мен Б дыбыстар дауыс қатысы жағынан бір – біріне карама - қарсы (П-қатан, Б-ұян), ал жасалу орны жағынан бір тектес дыбыстар (ерін дауыссыздар).

Жүйенің бір элементі өзі тектес екінші элементтің болуына аңғартады. Мысалы, септеудің жүйесі кемінде екі септеудің, жіктелудің жүйесі екі жақтың (1-жақ, 2-жақ) болуын керек етеді. Егер олар бір-біріне болса, онда олар жүйе құрай алмаған болар еді.

Әрбір сөз өзінше өзгеріп, өзінше түрленбейді. Олардың өзгеруімен түрленуінің белгілі бір жүйесі, белгілі бір формасы болады. Ондай жүйелер мен формалар бір сөзді ғана емес, белгілі бір топқа енетін сөздердің күллісін қамтиды. Мысалы, зат есімдердің септелуін алалық. Тек зат есімдер ғана септеледі және белгілі бір формула бойынша ғана септеледі. Бұлар зат есімнің барлығына тән. Осылай болғандықтан ғана біз септелу жүйесі туралы сөз ете аламыз. Егер зат есімдердің әрқайсысы өзінше септелсе, онда сөздердің септелуін біліп алу да, оқып үйрену де мүмкін болмас еді.

Жүйелілік қасиет тілдің синтаксис саласынан да айқын көрінеді. Сөздердің сөйлемдегі тіркесуі белгілі бір тәсілдер (формалар) арқылы іске асады. Тіл – тілде сөздердің тіркесуінің қиысу, қабысу, матасу, менгеру, жанасу деп аталатын тәсілдері бар. Бұл тәсілдер бірлі – жарым сөздерді ғана емес, тіркесуші сөздердің белгілі бір тобын түгелдей қамтиды. Сөйтіп, сөздердің байланысу тәсілдерінің жүйесін құрайды.

Сондай - ақ, тілдің әр түрлі салалары (денгейлері) және олардың элементтері өз-ара бір-бірімен тығыз байланыста болады. Мысалға, терезе деген сөзді алалық. Ол т, е, р, е, з, е деген дыбыстардың тіркесімен айтылған (бұл фонетикалық жағы); аталған сөз – зат есім, бұл оның грамматикалық мағынасы; ол сөздің өзіндік

мағынасы болады, бұл оның лексикалық жағы. Демек, әрбір сөзде тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жақтары (салалары) ұштасып келеді.

Септік категориясы, негізінен алғанда, морфологиялық категория. Дегенмен, оның синтаксистік жағын мойындамау дұрыс болмаған болар еді. Септіктер сөздерді бір – бірімен байланыстырып, синтаксистік қызмет атқарады.

Сонымен, тілде жүйелілік қасиет бар. Сондықтан да, біз оны оқып үйрене аламыз. Оқу, үйрену, сайып келгенде, тілдік жүйелерді оқып үйрену, оларды менгеру болып шығады.

Синхрония және диахрония

Тіл білімі тілдің белгілі бір дәуірдегі қалпын және оның өзгеруі мен дамуын зерттейді. Әрине, бұл екеуі бір нәрсе емес. Тілдің белгілі бір дәуірдегі қалпын, құрылымын жүйесін зерттейді - синхрондық тіл білімі, ал тілдің тарихи өзгеруі мен дамуын зерттеу – тіл білімі деп атайды. Басқаша айтқанда, тілдің өмір сүріп тұрған кезіндегі қалпына сипаттама беруі арқылы зерттелсе, оны тарихи тіл білімі деп атауға болады.

Жоғарыда аталған синхрония деген термин тілдегі құбылыстардан белгілі бір дәуірдегі қалпын, яғни Ф. де Соссюрдің сөзі мен айтқанда, оның « бір мезгілдік» (одновременность) күйін қарастыру дегенді білдірсе, диахрония деген әр түрлі кезде бірінен кейін бірі болатын (разновременность) тілдік құбылыстарды қарастыру дегенді білдіреді. Синхрония бойынша, бір мезгілде қатар өмір сүріп тұрған тілдік құбылыстардың арасындағы қатынастар қарастырылады да, диахрония бойынша әлгі тілдік құбылыстардың тарих (уақыт) бойындағы өзгерістер қарастырылады.

Ф. де Соссюр синхронияны жүйемен байланыстырады да, диахронияны жүйеден тыс деп біледі. Оның пікірінше, синхрондық тіл білімі тілде жүйелі құбылыс ретінде, яғни тілдегі құбылыстарды бір – бірімен байланысында, бірақ дамудан тыс қарастырған жөн екен, ал диахрондық тіл білімі тілдегі құбылыстарды даму тұрғысынан, бірақ өзара байланыстан тыс, яғни тілдік элементтерді, бір – бірінен ажыратып, бөлек зерттеген орынды сияқты. Сайып келгенде, бұл синхрония мен диахронияны бір – біріне қарама - қарсы қою деген сөз. Әрине, мұндай пікір дұрыс болып табылмайды. Өйткені дидактикалық материализм әрбір құбылысты шығуы мен дамуы және басқа құбылыстармен байланысында зерттегенде ғана оның табиғатын жете түсінуге болады деп үйретеді. Олай болса, тілді зерттегенде ондағы құбылыстарды синхрониялық тұрғыдан да, диахрониялық тұрғыдан да қарастыру дұрыс және ол өте - өте қажет. Себебі тілді ғылыми тұрғыдан тану үшін, оны тарихи тұрғыдан да, сипаттамалық тұрғыдан да, зерттеудің мәні өте зор. Мұндай екі жақты зерттеу болмаған жерде тіл білімінің толық мағынасында ғылым болуы мүмкін емес. Мысалы, қазақ тіліндегі сарғай деген етістіктің құрамына талдау жасау керек болды делік. Ол үшін мәселеге алдымен тарихи тұрғыдан қарау керек. Егер оған тарихи тұрғыдан қарасақ, бұл сөздің түбірі – сары, қосымшасын - ғай деуге болмайды. Оның түбірі – сары емес, сарығ. Ал жұрнағы - ғай емес, - ай (азай, көбей дегендердегі –ай, -ей).

Бұдан шығатын қорытынды: тілдің жүйесі (синхрония) тілдің тарихына (диахрония) телулі, яғни тіл жүйесі әрқашан оның тарихымен байланыста болады. Ендеше, тілдің жүйесін түсіну үшін тіл тарихының маңызы зор екен. Керісінше, тілдің тарихи дамуына жақсы ұғыну үшін, оның жүйелілік қасиетімен есептеспеске болмайды. Тілдегі болып жатқан өзгерістер мен дамулар оның

жүйесін өзгертпейді, тек ондағы (тіл жүйесіндегі) қатынастардың түрін ғана ауыстыруы мүмкін.

Сонымен, тіл, тілдік құрылым уақыт барған сайын дамып, жетіліп отырады. Сондықтан да, оны зерттегенде оған тілдің қазіргі қалпы тұрғысынан (статикалық тұрғыдан) қарау жеткіліксіз. Бұған қоса тілге оның шығу тегі, дамуы тұрғысынан да (динамикалық тұрғыдан) қарау қажет. Демек, тілді зерттеуде ғалымдардың, біріншіден оны құрастырушы элементтердің байланысы тұрғысынан, екіншіден, олардың шығуы, тарихи дамуы, өзгеруі тұрғысынан қарастырған жөн.

Тақырыпты бекіту үшін сұрақтар:

1. «Тіл білімінің негіздері» пәнінің мақсаты мен міндеті не?
2. Тіл білімі нені зерттейді?
3. Тіл білімінің нысаны (объектісі) не?
4. Тіл білімінің салаларына не жатады?
5. Жеке тіл білімі мен жалпы тіл білімінің қандай айырмашылықтары бар?
6. Тіл білімі қандай ғылымдармен байланысты?
7. Тіл білімінің теориялық мәні неде?
8. Тіл білімінің практикалық мәні неде?
9. Тіл қандай құбылыс?
10. Тілге қандай қасиеттер тән?
11. Тілдің қоғамдақ қызметіне нелер жатады?
12. Тіл қандай қоғамға қызмет етеді?
13. Тілге тән қандай сипаттарды білесің?
14. Тіл мен ойлаудың бірлігі неде?
15. Тіл мен ойлаудың айырмашылығы неде?
16. Таным процесіндегі тілдің атқаратын ролі қандай?
17. Таңбалар жүйесінің қандай түрлерін білесің?
18. Шартты таңбаларға қандай қасиеттер тән?
19. Тілдік таңбаға қандай қасиеттер тән?
20. Тілдік таңба мен шартты таңбалардың ұқсастықтары неде?
21. Тілдік таңба мен шартты таңбалардың айырмашылықтары неде?
22. Тілдің құрылымдық сипаты дегеніміз не?
23. Тілдің жүйелілік сипаты дегеніміз не?
24. Тілдің құрылымдық және жүйелілік сипаттарының айырмашылықтары неде?
25. Синхрония мен диахронияның айырмашылығы неде?
26. Тілдік бірліктерге (элементтерге) нелер жатады?

Лексикология — тілдің лексикасы және оның тарихи даму заңдылықтары, қызметі туралы ілім (бұл термин гректің *lexis* және латынның *logos* сөздерінен алынған). Ал лексика дегеніміз — бір тілдегі барлық сөздердің жиынтығы. Тілдегі бар сөздердің жиынтығын сол тілдің сөздік құрамы деп атайды. Сонда лексика және сөздік құрам деген терминдер — бір бірімен синоним.

Лексикологияның негізгі объектісі — сөз. Сөз тілдің лексикалық единицасы деп аталады. Тілдің лексикалық единицасы — сөздің қыр-сыры өте көп. Соған орай, сөз проблемаларын зерттеу мақсат-тәсілдеріне қарай, лексикология үш түрлі болып келеді: сипаттамалы лексикология; тарихи лексикология; салыстырмалы-салғастырмалы лексикология. Бұлар синхрондық және диахрондық тұрғыдан қарала береді.

Зерттеу объектісіне қарай, лексикология тағы да екі түрлі болады: жеке, нақты лексикология; жалпы лексикология. Жеке лексикология бір тілдің немесе туыстас тілдердің сөздік құрамын бүгінгі, қазіргі калпы тұрғысынан зерттеп, баяндайды. Мәселен, қазақ лексикологиясы — қазақ тілінің сөз байлығы туралы ілімі; түркі тілдері лексикологиясы — түркі халықтары тілдерінің лексикасы жөнінде ілім. Ал, жалпы лексикология — лексикологияның тіл атаулының лексикасына арналатын теориялық бөлімі.

Сөз атаулы тіл-тілдің бәрінде бар. Рас, бір тілдің лексикасы аса дамыған, бай болуы, екінші бір тілдің лексикасы кедейлеу болуы мүмкін. Бір тілде бар ұғым, сөз екінші бір тілдерде болмауы мүмкін. Мәселен, қазақ тілі — бірыңғай, дамыған әдеби тіл. Соның өзінде қазақ тілінде сөйлеушілердің бәрі бірі білетін сөзді екіншісі біле бермеуі ықтимал. Күріш, балық шаруашылығымен айналысатындар, бақша өсіретіндер т. б. лексикасымен ондай шаруашылықтармен айналыспайтын жердегілердің сөздік қоры арасында, сөз жоқ айырма болады. Мәселен, Қызылорда

тұрғындарының лексикасында қауын түрінің толып жатқан аты бар, арқа қазақтары оның бәрін біле бермеуі мүмкін.

Пәлен тілде пәлен сөз бар деп ешкім де, ешбір ғылым да нақты айта алмайды. Тілдегі сөз санын шамалап қана айтып жүр. Мәселен, аса жақсы дамыған орыс тілінде миллионға жуық сөз бар деседі. Ағылшын және неміс тілдері де соған қаралас (В. Н. Перструхин). Бірақ ешбір тілдің сөздігі сол тілдің барлық лексикасын қамтып, түсінік беріп көрген емес. Олай ету әзірше мүмкін емес. Сөздіктер ең негізгі, көбірек қолданылады дейтін сөздерді ғана молырақ қамтуға тырысады. Сондай сөздіктің бірі — В.И.Дальдың төрт томдық «Толковый словарь живого великорусского языка» (1863—1866 ж.) атты еңбегі. Мұнда екі жүз мыңдай сөз бар. Ал, он жеті томдық «Словарь современного русского литературного языка» (1948—1965) атты еңбекте 120480 сөз қамтылыпты. Қазір шығарылып жатқан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (он томдық) 70 мыңдай реестр сөз, 20—25 мыңдай күрделі сөздер мен фразеологизмдер қамтылмақшы.

Бір тілдің лексикасы деген термин мен бір адамның, қайраткердің сөз қоры дегендер — бір нәрсе емес. Бір тілдің лексикасы аса мол, екінші бір тілдік лексикасы кедейлеу болатыны сияқты, бір адам ана тілі сөздерін аса көп білуі, енді бір адам аздау білуі мүмкін. Сондай-ақ, жеке адам лексикасында актив түрде қолданылатын сөз қоры бар да, сол адамның білетін жалпы сөз атаулысы бар. Бұл екеуі — екі бөлек нәрсе. Психологтардың айтуынша, жас балалар — 3600-дей сөз, 14 жасар балалар — тоғыз мыңдай, ересек адамдар 12—13,5 мыңдай сөз қолдана алатын көрінеді. Әрине, мұның бәрі — түбір сөздер ғана емес, дербес сөздер. Бір сөз адам сөйлеуінің ішінде сан рет қайталанып келе береді.

Аса көрнекті акын-жазушылардың тіл байлығы 20 мың сөзден сәл ғана артады деседі. Мәселен, «Словарь языка Пушкина» — Пушкин тілі сөздігінде 21290 сөз бар екен. Бұдан Пушкиннің сөз қоры — осы-ақ деген ұғым тумайды. Пушкин өз өмірінде одан да көп сөз біліп, қолданғаны хақ.

Ал, мына келтірілген цифр — Пушкин шығармаларында кездесетіндері ғана.

Қазақ тілінде тарихта тұңғыш рет «Абай тілі сөздігі» 1968 жылы жарық көрді. Оның кіріспе мақаласында былай делінген: Абай өз шығармаларында небары 6 мыңдай ғана жеке-дара сөз қолданғандығы айқындалды. Бұдан әрине, Абайдың барлық білген сөзінің саны немесе сол кездегі қазақ тілінің күллі сөзі осындай ғана екен деген қорытынды шықпайды. Өйткені қандай ұлы жазушы болса да, өзінің білген сөздерін орынсыз тықпалап, ретсіз-жөнсіз енгізе бермекші емес, тек өзінің жазып отырған тақырыбына қатысы бар сөздерді ғана орнымен жұмсамақшы... Абай да білген сөздерін тегіс келтіре бермей, өзінің шығармаларына керектілерін ғана жұмсаған. Ал, расында, Абай қазақ сөзін шығармаларындағыдан әлденешс есе көп біліп оларды ретсіз қолданбаған... Мәселен, ал етістігі және оның әр алуан түрлері — 614 рет, көр етістігі — 328 рет, де етістігі -1037 рет, да шылауы 769 рет қолданылған. (АТС).

Лингвистикада лексика деген терминнің ұғымы аса кең. Лексика деп белгілі бір мақсатқа байланысты қолданылатын сөздердің жиынтығын да айта береді. Мәселен, ауызекі сөйлеу тілі лексикасы, ауызекі күнделікті тұрмыс лексикасы, кітаби-жазба лексика, ғылыми лексика, өндірістік-техникалық лексика, жалпылама қолданылатын лексика, ресми-іс қағаздары лексикасы, диалектілік лексика, профессионалдық лексика, әскери лексика, терминологиялық лексика, арготивті лексика, экзотикалық лексика, көнерген лексика, актив лексика, пассив лексика т. т.

Лексикологияның негізгі объектісі — сөз, ал сөздің қыр-сыры өте көп дедік. Лексикология тілдегі сөздерді жан-жақты, әр түрлі тұрғыдан зерттейді. Соған орай, лексикологияның бір-бірімен тығыз байланысты бірнеше саласы мен тармақтары бар. Олардың негізгілері мыналар: семасиология, этимология, фразеология, ономасиология, ономастика, топонимика, антропонимика т. т.

Семасиология — гректің *sema* белгі, белгілеу және латынның *logos* деген сөздерінен алынған термин. Бұл — лингвистикада тілдегі сөздерге тән мағыналарды зерттейтін ілім. Семасиология сөз мағынасын, сөз мағынасының өзгеру жолдарын, семантикалық заңдарды зерттейді. Лингвистикада семантика деген термин мағына деген ұғымды білдіреді. Сонда семантика мен мағына дегендер — бір-бірімен синоним.

Мәселен, Қаратаудың басынан кеш келеді, — дегендегі — бас, Байжан бізге бас-көз болып жүр, Бұлақ басы, — дегендерде бас сөздері түрлі-түрлі мағынада. Ол мағыналар контекст арқылы ажыратылады.

Артымыздан қол жетті; Аз жетпеді, мол жетті, — дегенде, қол сөзі ауыспалы мағынада, әскер деген мағынада қолданылып тұр; Көпей жеңгеннің қолын сағынып жүрмін, — десек, қол — дәмін, асын, тағамын деген мағынада, қолы қатты адам — десек, қолы сараң мағынасында да, қолының күші бар, күшті мағынасында да ұғуға болады; Дина жеңгейдің дастарқаны мол десек, дастарқанның көлемін айтпайды; дастарқаны бай, тағамдарға толы болады, жомарт, мырза, «төгіп тастайды» деген мағыналарда тұр. Сондай-ақ, бір тостағанды, бір аяқты тартып жіберді, — десек, тостағанның не аяқтық я кесенің өзін емес, ішіндегі тағамын (қымызын немесе айранын) ішіп жіберді деген ұғым білдіреді.

Бұл мысалдардан тіл-тілдің сөз мағыналарының мол екендігі айқын танылады. Осындай, сөз мағыналарының қыр-сырын зерттейтін сала — семасиология.

Этимология — гректің *etymon* — шындық деген сөзінен алынған термин. Этимология — морфемалардың, жеке сөздердің шығу тегін, бастапқы мағынасын, ол мағынаның өзгеру, даму жайын зерттейтін ілім. Этимологияның тіл тарихын жете білу үшін манызы зор. Өйткені тіл тарихы сол тілді қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Тіл тарихынан сол халықтық өткен жолын аңғаруға болады.

Мәселен, арық адамды қазақ: қылдырықтай болып қатып қалыпты, — дейді. Қылдырық — о баста бидайдың қабығы деген мағыналы сөз екен.

Мұндайды сөздің этимоны деп атайды. Сөз мағынасын бұлайша, бастапқы мағынасын аша түсіндіру ғылыми этимология деп аталынады.

Сөз мағынасын кейбір адамдар өзінше тұспалдап, өзінше топшылау жасап түсіндірушілік те болады. Әсіресе басқа тілден енген сөздерді бұрмалап айтып, оған өзінше мән-мағына берушілік те кездеседі. Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің бір геройы «осоавиахамді» — асаубай әкім дейді; жас балалар орыс тілінде молотокты — колоток, кейбіреулер бульвар дегенді — гульвар, поликлиниканы — полуклиника деп атайды. Мұндай құбылыстарды халық этимологиясы деп атайды.

Халық этимологиясы кейде кездейсоқ ұқсастықтар мен байланыстарға, жақындықтарға да негізделеді. Соның нәтижесінде сөз жаңа мағыналы басқа бір сөзге де ұқсап кетуі мүмкін. Семантикалық және формальдық өзгеріске түсуі де ықтимал. Әсіресе сөздің дыбысталуы бұрмалануы мүмкін. Басқа тілден келген сөздің оны қолданушы екінші бір адамның ана тілінің дыбыстық заңдарына бағындырылуы мүмкін. Мысалдар: Бұл указды 1731 жылы А.И.Тевкелев әкеліп тапсырды. Қазақ жерінде Тевкелевті «Теуіпкел» деп атап кеткен... Жарайды, Теуіпкелдің келе жатқанын естідік. Ол неге келе жатыр екен? Қайсымызды теуіп кетпек?; Алтын Орданың алғашқы ханы Батудың арқасында қазақтар Мөнке деп атап кеткен Менгу хан сайланады. (7. Ес.); «Екібасқа барып шәкке түсем» депті. Шәккесі — шахта. Бірақ күзге қарай Қаңтарбай березопке ілінді (1916 жылғы призывты қазақтар «березоп» деп кеткен); Бұл қойда екі пұт демейін. жетпіс бес қадақ ет жайынан бар. Қадағын өкірөгім (өкірөгім — кругом дегені) он тиыннан сатқанда да жеті сом елу тиын шығарады (3. Ақ).

Фразеология — гректің *phrasai* — сөйлемше, қалыптасқан сөз дегеннен алынған термин. Фразеология — тілдегі тұрақты тіркестерді, единицаларды зерттейтін ілім. Тілдегі тұрақты сөз тіркестері бүтін бір тұтастық-лексикалық бір ғана единица ретінде қолданылады. Ондай тіркестер екі немесе бірнеше сөзден де, бүтіндей бірер сөйлемдерден де құралуы мүмкін.

Қазақ тілінен мысалдар: аттың жалы, түйенің қомында; екі көзі төрт болды; көзіңнен айналайын; өзіннен айналайын; мен сені жақсы көрем; сенің арқанда күн көріп жүрмін; үріп ауызға салғандай т. т. Орыс тілінде: спустя рукава; медвежья услуга; баклуши бить; попасть впросак; свинью подложить; типун тебе на язык т. б.

Орысша скрепя сердце тіркесі — французша *a contre coeur* (қайтадан орысшаласа, — вопреки сердцу; немісше *sichwang* (принуждая себя); орысша в пух и прах тіркесі — французша *reduire aaneant* (привести в уничтожение); немісше (разбить на-голову); қазақша — амалсыздан, әрең дегенде, күлін көкке ұшырды деген тұрақты тізбектер мағына жағынан бірсыдырғы жақындап қалады. Бірақ дәл аудармасы емес. Нағыз фразеологиялық единицалар бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударылмайды, тек сол, екінші тілде бар баламасы арқылы ғана беріледі. Аударғанда, бір тілдің тұрақты тізбегі екінші тілде еркін тіркеске айналып кетуі де мүмкін. Мәселен, қазақша: көзіңнен айналайын, өзіннен айналайын, мен сені жақсы көрем деген тіркестерді я тебя, твои глаза обхожу, я тебя хорошо вижу десе, қазақша мән-мағынасынан айрылады; сенің арқанда күн көріп жүрмінді, я на твоей спине солнце вижу десе, орыстар үшін мүлдем ерсі боп көрінеді.

Ономазиология — зат немесе құбылыс ұғымының нақты бір сөзбен аталу себебін зерттейтін, яғни заттардың атауы мен белгіленуі туралы ілім. Онома — грекше ат, есім, атау деген сөз. Ономазиология диалектологиямен, әсіресе лингвистикалық географиямен қатысты болып келеді. Диалектология — диалектілер, говорлар, жергілікті тіл ерекшеліктері туралы ілім; ал лингвистикалық география сол ерекшеліктердің қай территорияларда қолданылатынын айқындайды.

Ономазиологияның үлкен бір саласы — ономастика. Мұны ономатология деп те атайды. Бұл екі термин — бір-бірімен синоним. Ономастика, тұтасынан алғанда, ат, есім, атаулардың, шығу, қалыптасу жайын тексереді.

Ономастиканың өзі бірнеше тармаққа бөлінеді: топонимика, антропонимика, этнонимика, астронимика, зоонимика, топонимиканың өз ішінде бірнеше тармақшасы бар: гидронимика — өзен, су, көл аттарын, оронимия — тау, төбе шың, құз аттарын, ойконимия елді мекен аттарын зерттейді.

Топонимика, тұтасынан алғанда, жер, су, қала, ауыл, елді мекен аттарын зерттейді. Мәселен, қазіргі Семей — семь палат — сөзінен Кереку (қазіргі Павлодар) — Коряков, Гурьев — Гурий деген кісі аттарынан алынған; Қарағанды облысында Нұра өзені бар. Нуур — моңғолша көл деген сөз. Сонда түпкі мағынасын қуаласақ, Нұра өзені — көл өзен немесе өзен-өзен деген сөздерден шығып, қалыптасқан болады. Алматы облысындағы Түрген өзенінің аты жылдам, шапшаң, тез ағатын деген мағынадан алынған. Кейбір топонимдер қазақ тіліне басқа тілдерден енген. Иран тілдерінен: Айдарлы, Бадам, Бетпақдала; араб тілінен: Ғазалкент, Қазалы; моңғол тілдерінен: Байынқол, Баянауыл, Зайсан, Кеген, Маканшы, Нарынқол; угор тілдерінен: Мұғажар, Өлкейек, Сургут т. б.

Антропонимика — кісінің фамилиясын, әкесінің атын (отчество), кісінің шын аты мен лақап атын (прозвище), бүркеншік аттарды (псевдоним) қарастыратын сала.

Мәселен, орыс тілінде ең көп тараған фамилия — Иванов; одан кейін — Смирнов; үшінші орында — Кузнецов; ағылшын-саксон елдерінде ең көп тараған фамилия — Смитт; Австрияда — Шмидт; Смитт пен Шмидттің мағынасы — ұста (кузнец) деген сөз. Швецияда 700 мың адамның фамилиясы — Андерсон. Сонда бұл елдің әрбір оныншы адамының фамилиясы — Андерсон.

Орыс есімдерінің көпшілігі грек, латын, еврей, араб, ескі славян, сирия, парсы, халдей, гот, герман т. б. тілдерден келген. Әр ат-есімнің өз тілінде белгілі бір мағынасы бар. Мәселен. Модест — биязы; Акакий — бір

тоға; Калистрат — найзагер; Андрей — ер жүрек; Никита — жүлдегер; Англия — таза; Глафира — жұмсақ; Варвара — дөрекі т. т.

Қазақ есімдерінің бірсыпырасы араб, иран тілдерінен енген; ол тілдердегі бастапқы мағынасы ұмытылып, қазақтың байырғы, төл атауына айналған. Орыс есімдерінің бірсыпырасы сол қалпында алынған: Света — Светлана, Роза — Розалина, Розалия, Валя, Бәлия, Дина, Жагор, Марат, Марлен, Замира, Дамира т. б.

Қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен енген кейбір есімдердің бастапқы мағынасы мынандай: Хасен — өте сұлу, тым көркем; Раиыс — бастық, басшы; Абдолла, Ғабдолла, Ғабділда, Әбділда, Әбілда т. т. — құдайдың, алланың, құлы; Әубәкір — қыздар әкесі; Азамат — үлкен, зор; Ахмеди — мұсылман; Әдия — сый, сыйлық тарту; Асқат — бақытты, ырысты; Әлима — оқымысты; Мұқтар — тандалған, іріктеліп сайланған; Сәбит — тұрақты, мықты; Ғабит — бас июші, тағзым етуші; Жамал — сұлу, көркем, әдемі; Марфуга — ұлы дәрежелі, мәртебелі; Мағрипа — білім, таным, мәдениет; Нәзипа — таза, пәк, мұнтаздай; Мәулен — мырза, жомарт; Мүсілім — мұсылман; Қалима — сөз; нақыл; Халида — мәңгі өмір сүретін; ажалсыз; Қамар — ай; Жакия — өмірлі, ғұмырлы т. б. (Т. Жан.)

Этнонимика — ру, ел, халық аттарын тексеретін сала. Кейде бір халық көрші отырған екінші бір халықты екінші бір, басқа бір атаумен атауы мүмкін (мәселен, қытайлар өздерін — хань, моңғолдар өздерін — халха деп атаса, біз оларды — қытайлар, моңғолдар деп атай береміз), кейде шеттен келгендердің дәл қай халықтан екенін білмегендіктен, оларды мүлдем басқаша атаушылық та бола береді.

Мәселен, ертедегі гректер шеттен, басқа елден келгендердің бәрін (мейлі неміс, мейлі орыс болсын) варварлар деп атапты; қытайлар шеттен келгендерді — ху, орыстар орысша сөйлей білмейтін бөтен елдіктердің бәрін — немістер, үнділіктер ондай адамдарды уттарыуру (тибетше «естілмейтін, түсініксіз» немесе «құлаққа жағымсыз дыбыс, дауыс» дегенге келеді) деп атаған. Варварлардың арғы төркіні латынның бәрін

(дәл мағынасы — дәрекі деген сөз) сөзі болса, бұл сөз ертедегі латын тілінде әрі сақалдылар (бородатье) мағынасында қолданылыпты. Ал жазба ескерткіштерде сақалдылар деп парсыларды атапты (В. Васильев).

Қазақ тілі — қазақ халқының тілі. Бірақ осы күнге дейін өз халқымыздың атының қайдан, неден шыққанын ғылыми дәл айқындай алмай келе жатқанымызды айта кету артық болмас. Қазақ сөзінің этимоны туралы ғылымға жанасатын да, жанаспайтын қисынсыз да болжамдар өте көп. Солардың кейбірін еске сала кетейік.

Академик Н.И.Веселовский қазақ сөзі «қаз сияқты еркін кісі» дегенді білдіреді дейді; Крафт, Чулошников сияқты зерттеушілер бұл сөз қаз-ақ (белая гусь) дегендерден құралған деп қарайды; П. Фалев, Ценкер, Вамбери, Гомбоц қазақ, хазар сөздері қаз (кезу, ауысу, тентіреу) етістігінен шыққан деп жорамалдайды. Академик А. Самойловичтың айтуынша, 1245 жылы Египетте қыпшақ тілінде жазылған бір сөздікте «қазақ» сөзі «қаңғыбас, тентіреуші» дегенді білдіреді деп жазылыпты. Сөйте келе, А.Самойлович қазақ сөзі XIII—XIV ғасырларда «өз елінен, тайпасынан немесе руынан бөлінген, қиын — қызық іздеуші, ғажайып құмар кісі» деген мағынада қолданылып, кейін халықтың атына айналған деп қорытындылайды. Ал кейбір тарихшылар (Халел Әділгереев, Мұсатай Ақынжанов т. б.) қазақ деген сөз бен қазақ деген халық аты X—XI ғасырларда-ақ белгілі болған деген пікір айтады.

Қазақ сөзі XV—XVI ғасырларда жазылған бірсыпыра сөздіктерде кездеседі де, әр түрлі түсінік беріледі: Вельяминов — Зернов шығарған «Абушка» сөздігінде қазақ сөзін «кезбе, үйсіз» деп түсіндіреді; Сүлеймен Бухари сөздігінде бұл «үйсіз» деп аударылған; «қазақ» сөзі — «үйсіз адам; Хорезмнің терістігіндегі тайпа аты» (XVIII ғасырдағы Мирза Меджи-хан сөздігі); бұл сөздің «үйсіз кісі, кезбе, қуғындалушы» деген мағыналары Паве-де Куртеиль, В.В.Радлов сөздіктерінде де берілген. Қысқасы, 1245 жылы жазылған және XV—XIX ғасырлар арасындағы Орта Азия нұсқаларында, түрлі сөздіктерде қазақ сөзі «Үйсіз, баспанасыз, қуғын

көрген кезбе, қаңғыбас, еркін» деген мағынада кездеседі; мұндай түсініктің бәрі әр кездегі авторлардың алғашқы авторлар пікіріне сүйеніп айта салудан тууы да ықтимал. Бірақ, әйтеуір, қазақ сөзі X ғасырлардан бастапқы деректердің бәрінде дерлік бар. Ал XV ғасырдың аяғында, XVI ғасырдың басында, қазақ сөзі көшпелі тайпалардың бір бөлігінің аты — этникалық термин ретінде қалыптасады (А. Ә.).

Астронимика (гректің *astron* — жұлдыз деген сөзі)—жұлдыздар, әлем аспаны, планета аттарын тексеретін сала. Планета аттары, негізінен, грек, латын мифологиясына байланысты шыққан. Мәселен, Венера (қазақша Шолпан, латынша *Venus, Venereis* сөзі) — ежелгі Рим мифологиясында махаббат пен сұлулық құдайы; Марс (латынша) —соғыс құдайы; Юпитер (қазақша Есек қырған деп те атайды, латынша *Jupiter*) — көк тәңірі; Нептун (латынша) —су тәңірісі, су құдайы; Плутон (грекше *pluton*— *plutos* — байлық) —«жер асты патшалығы», жер байлығы құдайы; Жер (орысша Земля, латынша *gaia, ge* — жер) — жер тәңірісі; Сатурн (латынша)— құнарлылық тәңірісі; Уран (грекше аспан)—аспан тәңірісі (көк тәңірісі); Меркурий (ла-тынша) — шешендік, саудагершілік, жол құдайы; құдайлардың хабаршысы т. т.

Зоонимика (гректің *zoon*, жануар) — жануарлар атауларын тексеретін сала. Зоологиялық атауларға байланысты бірер жәйтке көңіл бөле кетуге болады; орыс тіліндегі бірсыпыра жануарлар атауы түркі тілдерінен алыныпты. Мәселен, орысша акжидан, акжидан (змея) — түркі, соның ішінде қазақ сөзі. Ал орыс тіліндегі — змея, змей, латынша *serpens, serpo* немісше *Schlange*, ағылшынша *snake*, дегендердің бәрінің этимоны (бастапқы мағынасы) — бауырымен жорғалаушы (земляная, ползающая по земле). Сол сияқты, архар (қазақша арқар), барс, барсук, (қазақша борсық), бирюк (қазақша бөрі), джейран (қазақша жирен; орысша әрі антилопа), каракурт (қазақша қаракұрт), киік, қарсақ, құлан, марал, сайғақ, сараншы, тарақан, теке (қозел), тышқан (тушканчик), шакал т. б. — орыс тіліне түркі тілдерінен енген атаулар.

Тілдің әр түрлі жақтары болады дедік. Олар - тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жақтары. Бұл үшеуі өзара байланыста, қарым-қатынаста болады. Осыған орай, лингвистиканың әр тарауы, олардың әрбір саласы бір-бірімен тығыз байланысты.

Мәселен, тілдегі әрбір сөз дыбыстардың белгілі бір тіркесімен айтылады. Дыбыс тіркестері — сөздің сыртқы жамылғышы (оболочка), ал сөздің мағынасы — сөздің мазмұны (содержание, значение). Сөз дыбыс тіркестерімен айтылып, белгілі бір мағынаны білдіреді. Фонетиканың лексикологиямен байланысы, міне, осында.

Лексикология грамматикамен де тығыз байланысты болады. Бұл жағдай әсіресе сөз тудыру тәсілінен айқын көрінеді. Мәселен, кейбір грамматикалық форма сөзге жана лексикалық мағына туғызуға себепші болады.

Оған бір дәлел - ағылшын тілі фактылары. Ағылшын тілінде көптік форма, негізінде, сөзге лексикалық жана мағына береді, былайынша айтқанда, бір сөзден екінші бір жана сөз туғызады. Мысалдар: arm (a:m) — қол; arms (a:mz) — қару (оружие); board (bэ:d) — тақта (доска); boards (bэ:dz) — төсеніш тақта, сахна; boot (bu:t) — етік (сапог); boots (bu:ts) — коридоршы; work (wэ:k) — жұмыс; works (wо:ks) завод т. б.

Кейбір дербес септік жалғаулар формасы (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) қазірде үстеулер құрамына әбден кірігіп кеткен, түбірден ажыратуға болмастай, түбірімен әбден сінісіп кеткен. Ондай құбылыстар сыры грамматикалық тәсілдер мен формаларды айқындап-ажыратқанда ғана белгілі болады. Мәселен, зорға, бекерге, бірге, жатқа, кешке (түбір мен барыс септік кіріккен үстеулер); жанадан, әлгінде, капелімде, лезле (түбір + жатыс септік); етпетінен, шалкасынан, қырынан тосыннан (түбір + тәуелдік + шығыс септік); шынымен, ретімен, жайымен (түбір-тәуелдік + көмектес септік) т. б.

Сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасының арасында да тығыз байланыс болады; сөз грамматиканың қарамағына

түскенде, өзінің мағыналарын үстемелеп, кеңейтіп алады; мағынасын нақтылай, дәлдей түседі.

Мәселен, сай, ауыл, терен, жаны, гүріл, өзен, тасы, — десек, бұл сөздер таза құрылыс материалы ретінде (қаланбаған кірпіш сияқты) тұр: сай-сәйкес, лайық деген сын есім мағынасында ма, әлде зат есім бе? Қай ауыл? Бірнеше киіз үй ме, село ма? Тасы не? Зат есім бе, етістік пе? Бұл жақтары белгісіз. Бұл қалпында бұлар — таза лексикалық материалдар, нақтылығы белгісіз абстрактылы сөздер. Ал осыларды грамматика заңдары бойынша тіркестірсек, әрі лексикалық мағынасы нақтыланады, әрі сол мағынасының үстіне бірнеше жаңа грамматикалық мағына қосылады.

Ауылдың жаны — терең сай,

Тасыған өзен гүрілдеп. (Абай)

Енді сөз мағыналары айқындала түсті: ауыл — кәдімгі, бұрынғы қазақ жеріндегі ауыл; тізілген бірнеше киіз үй; сай — сын есім емес, зат есім; тасы — етістік. Бұл — бір. Екіншіден, ауыл — зат есім, жалпы есім, жекеше, ілік септікте тұр; жаны деген тәуелдік формасының үшінші жағымен меңгеріле байланысып тұр, сол арқылы бұл сөйлемде күрделі бастауыш (ауылдың жаны — терең сай; бұл жерде ненің жаны? — ауылдың емес; несі? жаны — емес; ауылдың жаны не? — сай; қандай сай? — терең сай; сай — дара баяндауыш, терен — анықтауыш; ал ауылдың бұл жерде анықтауыш емес, жан — көмекші есім; ауылдың жаны тіркесінде жан дербес бастауыш бола алмайды; ауыл жаны — терең сай, — десе, күрделі бастауыш екендігі тілтен, «тайға таңба басқандай» айқындала түседі). Сонда ауыл, сай, тасы сөздерінің осы келтірілген мағыналары — сол сөздерді басқалармен тіркестіргенде, өздерінің дербес мағынасына қосып алған бірнеше үстеме жана — грамматикалық мағыналары (сөйлемдегі бұлардан басқа сөздерді грамматикалық тұрғыдан талдасақ та осылайша). Бұл мысал — лексикологияның грамматикамен байланысының, тағы да бір көрінісі. Сөйтіп, лексикология сөзді мағынасы жағынан, қолданылу аясы жағынан, эяеас_рессивті-стилі жағынан,

қызметі мен сипаты жағынан жан-жақты зерттейді. Ол үшін лексикология өзіне белгілі тәсілдерді — диахрония мен синхронияны, салыстырмалы — салғастырмалы әдісті, сондай-ақ, семасиология, этимология, ономазиология, фразеология салаларының жетістіктерінің бәрін пайдаланады; өз зерттеулерін фонетика, грамматика тарауларымен тығыз қарым-қатынаста жүргізеді; тіл туралы ғылымның барлық түрлерімен бірлікте, ынтымақта болады.

Семасиология және оның заңдылықтары

Семасиология — лексикологияның үлкен бір саласы. Грек (*sema*, *semasia* — белгі) және латын (*logos* — ілім) тілдері сөздерінен құралған бұл терминнің дәл мағынасы — белгі, белгілеу туралы ілім. Лингвистикада семасиология бірнеше мағынада қолданыла береді. Семасиология, бірер сөзбен айтсақ, мағына туралы ілім. Семасиология — тіл білімінде тілдік единицалардың мағынасын (мазмұнын, ішкі жақтарын) тексеретін ілім; Семасиология — тіл білімінде сөздер мен сөз тіркестер мағыналарын және ол мағыналардың, өзгеру жолдарын, семантикалық заңдарды зерттейтін сала. Сөз мағынасын сөздің семантикасы деп те атайды; семантика мен мағына дегендер — бір-бірімен синоним.

Сөз мағынасының қыр-сыры өте көп. Белгілі бір сөз алдымен өзінің тура — номинативті мағынасында қолданылады; дәл сол сөз екінші бір тіркестерде, сөйлем ішінде ауыспалы, өзінің тура мағынасынан басқа мағынада да қолданылуы мүмкін; дәл сол бір сөз түрлі тіркестер құрамында бір емес, бірнеше мағынада қолданылуы мүмкін, яғни көп мағыналы болып келуі мүмкін. Сөздің қандай мағынада қолданылып тұрғанын дәл айқындайтын нәрсе — контекст (сөз тіркестері, сөйлем ішіндегі білдіріп тұрған мағынасы).

Мәселен, Айғаныс басын көтеріп, аузын жыбырлатты да, Илиясқа қайта үнілді; суы тайыз, өткел аузында баяу сөйлеген дауыстар шығады. (Ғ. Муст.); Көмір суырдың қазған інінің аузына шығып қалыпты. (Ғ. Мүс.);

Ол марляға жабысып катып қалған жараның аузын қолымен жұлып алды (Ә. Әб.).

Мұнда бірінші сөйлемдегі ауыз сөзі ғана өзінің тура мағынасында тұр; ал екінші, үшінші, төртінші сөйлемдерде бұл сөз ауыспалы мағынада (өткелден өтетін жер, інінің сыртына, жараның бетін, ұшын) тұр; бұл сөйлемдердегі ауыз сөзінің әр түрлі тіркестегі мағынасы бұл сөздің әрі көп мағыналы екенін көрсетеді.

Полисемия. Сөздің көп мағыналырын полисемия (гректің көп мағына деген сөзі) деп атайды. Дәлденкірей түссек, бір сөздің әр түрлі контексте әр түрлі мағына беруін полисемия деп атайды. Мәселен, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (1 том) бас деген зат есімнің бірнеше мағынасы келтіріледі: 1) адам мен айуан дүниесінің көз, мұрын, ауыз, құлақ т. б. орналасқан мүшесі; 2) шөптің, ағаштың, түрлі өсімдіктің ең жоғарғы жағы, төбесі, ұшы; 3) таудың, қырдың, мұнараның т. б. төбесі, биік жері, ұшы, ең үсті; 4) өзеннің, бұлақтың басталған жері, жоғарғы жағы; 5) таяқтың т. б. сондай нәрселердің жуандау, жұмырлау жағы (таяқтың басы); 6) балтаның, шоттың т. б. саймандардың жүзі бар жағы (айбалтаның басы); 7) бір нәрсенің айналасы, қасы (от басы, ток басы); 8) кісінің жеке дара өзі, адам (Басы аманның — малы түгел); 9) сан мөлшерін есептеу амалы, дана (кой саны — бір мың бас); 10) қызметі жоғары адам, басқару ісін жүргізуші; 11) бір нәрсенің бастамасы, алғашқы көзі (істің басы, қыстың басы); 12) басқарушы, жетекші. (Бұл іске Мейрам бас болып келді) т. т.

Орыс тілінде де голова (бас) сөзі — полисемия: адамның дене мүшесінің бірінің аты; сан мөлшері, есептеу амалы (сто голов рогатого скота); қабілеттілік, ақылдылық, саналылық (у него голова работает хорошо); бастық, басқарушы, жетекші, кожа (всему делу голова); алдыңғы бөлімше, топ, бастаушы (голова колонны) т. б.

Сондай-ақ, орыс тілінде стол — мебель аты; стол — тарам, тамақ (стол накрыт богато); муж — ер, еркек, күйеу (он, как муж, очень заботлив);

муж — азамат, ер адам (замечательный муж древности) т. б. Сол сияқты, болгар тілінде залез — күннің батуы; залез — абыройдан, беделден айырылу; французша veri — жасыл; vert — піспеген, vert — сергек; veti — шапшаң, тік, бір бет т. б.

Ағылшынша care — қамқорлық, бас-көз болу, бағып-күту; сақтық, назар аудару; diamond — металл: алмаз, бриллиант; шыны кесетін құрал; ромб (геом.); картаның түрі (қазақша -қиық; орысша — бубны); американ, ағылшын тілінде care — бейсбол ойнайтын жер, алаң; care — жарыс, жүгіріс; ат бәйгесі (бәйгеге қосу); тез, шапшаң, жылдам жүру; ағыс, ағын; жасанды көл, көлшік, канал т. б.

Немісше Zig (цук) сөзінің оннан астам мағынасы бар: қозғалыс; жүріс; процессия; поезд; ұрттам; жұтым; ауанын тартылымы; мінез-құлық сиқы; әскери взвод; әскери эшелон; әскери қару т. б.

Полисемия — тіл-тілдің бәрінде бар құбылыс. Мәселен, орысша ийти (жүру, бару) етістігінің — қырық шакты мағынасы, ағылшынның do (істеу, орындау) етістігінің — 16, чехтың mítí (ие болу, қолына алу) — 12, болгардың отбивам сөзінің — 7, башиния (Отан) сөзінің 5 түрлі мағынасы бар көрінеді.

Әдетте, тіл-тілде ертеден, ежелден қолданылып келе жатқан байырғы сөздер, сол негізгі түбірлерден өрбігендер көп мағыналы болып келеді. Мәселен, Абай алу етістігін толып жатқан мағынада қолданады: 1) бір затты қабылдау, ие болу. (Қалбалақтап түн бойы, алып бакты бұл сорлы.); 2) бір затты қолмен ұстау. (Орамалды қуанып қолына алды, сый алдым деп халқына қайта барды.); 3) жұбайлы болу, үйлену (Ата-ананың қызметін, Алған жардың қарызын, Өтемей кеткен бейнетін); 4) анды қолға түсіру-ұстау (Құсы да иесі де қоразданар, Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.); 5) бір елді шауып өзіне қарату, бағындыру. (жердің жүзін алуға талап етті.); 6) о дүниеге әкету, өлтіру, (Сәулемді құдай алған соң, сарнамасқа не шара? Жарымды алып қор қылдың, жас өмірде тасынған.); 7) күрделі сөз

құрамында жұмсалып, қосымша мағына үстейтін көмекші етістік. (Сілкіне алмас жапырақ т. б.)

Алу етістігі бұл келтірілгендерден басқа да сөз тіркестері ішінде толып жатқан ауыспалы мағынада қолданылады: асырап алу, атак алу, басты бұлт алу, бойды алу, ғибрат алу, есеп алу, еске алу, жазды алу — жазды өткізу, жау жағадан алу, кезге жас алу, көңілін алу, ләззат алу, сәлем алу, шен алу т. т.

Алу етістігінің, орысшасы — брать. Орыс тілінде брать — полисемия; қолға алу, қолмен ұстау (беру перо в руки); таңдау, талғау (беру тему для диссертации); қабылдау, асырау, бірге ерту (он стал брать мальчика на охоту; брать детей на воспитание); сатып алу (брать булочки в буфете); оқу, пайдалану (брать уроки) т. б.

Алу етістігінің ағылшыншасы — to take: to take a book — кітап алу; to take fish — балық аулау, балық ұстау; to take a prize — сыйлықты, жүлдені жеңіп алу; to take an offer — ұсынысты қабылдау; to take medicine — дәрі ішу т. б.

Алу етістігінің, французшасы — prendre (алу, ұстау, қолдану ішу, отыру т. б. мағынада); немісшесі — nehmen: алу, ұстау, қатысу айыру т. б. мағынада.

Полисемияны сөздің семантикалық варианты деп те атайды. Полисемияға жататын сөздердің мағыналары арасында мағыналық байланыс, жақындық болады. Мәселен, жоғарыда келтірілген ауыз, бас, голова, стол, муж сөздері мағыналарының арасында үзілмеген желі, мағыналық жақындық, ортақтық бар. Ондай жақындық, ортақтық, сайып келгенде, ауыз, бас, голова, стол, муж сөздерінің негізгі, тура, номинативті мағынасынан шығады; басқа мағыналарының сыры бұл сөздерді бастапқы, негізгі мағыналарымен салыстыра қарағанда айқындала, дәлдене түсіп, түсінікті болады. Мағыналық жақындық, ортақтықтың болу-болмауы — бір сөзді полисемияға жатқызу немесе жатқызбау үшін басты шарт (критерий). (Мейрам бұл іске бас болып келді.) Аяғынды бас дегендегі бас — мағынасы

жағынан басқа-басқа құбылыс. Жоғарыда болгар және француз тілдерінен келтірілген залез vert сөздері де, сырттай карағанда, бірдей дыбысталады және қазақша аударғанда мағыналық жақындықтары дәл аңғарылмайды. Олай болса, бұлар да полисемия емес, лингвистикалық басқа-басқа құбылыстар (бұл жөнінде омонимдер туралы бөлімде толығырақ түсінік беріледі).

Сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы. Қоғамның, тілдің тарихи дамуына байланысты кейбір сөздер лексикадан мүлдем шығып қалады; ондайлар историзмге, архаизмге — көнерген сөздерге айналады; тілде жана сөздер — неологизмдер жасалады; кейде лексикадағы кейбір сөздердің мағынасы кеңейе түсіп, кейде тарылып отырады.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, сөз мағынасын түрлі-түрлі амал-тәсілдер арқылы ауыстырып колданып, молайта түсу — тілдің лексикасын сан жағынан емес, сапа жағынан байытып, дамытудың өнімді жолдарының бірі.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы құбылыстары полисемиямен де тығыз байланысты. Мәселен, жоғарыда келтірілген стол сөзінің алғашқы мағынасы — стлать (төсеу, төсеніш); бұл сөз келе-келе мебель аты, тарам, тамақ (стол накрыт; диетический стол), белгілі бір мәселемен айналысатын мекеме (паспортный стол, стол находок) деген үстеме, жана мағыналар қосып алды. Екінші сөзбен айтсақ, столдық мағынасы кеңейді; стол полисемияға айналды.

Сөз мағынасы кеңейгенде, алдымен сол сөзді білдіретін ұғымның, атаудың мәні кеңейеді; сөз абстракцияланған үстіне абстракциялана түседі; соның нәтижесінде сөздің бұрынғы бірер мағынасына көптеген жана мағына қосылады; байырғы сөздің жана мағынасы әсіресе жаңа бір тіркес құрамында айқындалып, ашыла, дәлдене түседі; кейде осындай колданыстар арқылы байырғы сөздер терминге де айналып кетеді: байырғы сөз немесе бұрыннан-ақ колданылатын қарапайым, былайынша

айтқанда, «нағыз қазақы» түбірлердің өзінен көптеген жаңа сөз, жана ұғым жасалады.

Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің: Жоқшылықты жыр қылып, Далада қойшы зарлайды. Кімге айтса да сыр қылып, Байына жылап бармайды, — деген шумағында бай — малы көп адам; қойшының иесі, әміршісі; малды; әлді; кожа; басқа біреулерді жалдаушы — қанаушы; езуші, құлданушы.

Қазірде, біріншіден, бай сөзінің революциядан бұрынғы мағыналары (малды, әлді, кожа, ие, қанаушы, құлданушы т. б.) тарылған; екіншіден, тілде бұрыннан бар бай сөзінің мағынасы жаңа ұғымдарға ие болып, кеңейген. Оны мына тәрізді тіркестерден айқын аңғаруға болады: бай ауыл, бай село, бай елке, бай жер, жері байдын, — елі бай т. б.

Қазақта қонаққа мүше тарту, табақ тарту дәстүрі бар. Бұл жерде мүшенің бұрынғы тура мағынасы — мал, ан-күс етінің жіліктері, бөлік, бөлімдері. Мәселен, Дәулет құсын бауыздап, аспазшы әйелге: «Бір мүшесін қалдырмай ас», — деді.

Қазақ ғұрпында табақ дегеніміз бас табақ, орта табақ, сый табақ, аяқ табақ деп бөлінеді. Күйеу табақ, құдағи табақ, қыздар табағы, келін табағы деген табактар және бар. Олар өзінің атына, маңызына қарай еттің әр түрлі мүшесінен жасалады. Бас табакқа бас, жамбас салынуы шарт. Орта табакқа асықты жілік, кейде жамбас та түседі. Сый табакқа да бас, жанбас салынуы шарт. Күйеу табакқа бір сан жілік пен төс салынады; келін табакқа да төс және ұлтабар, жүрек түседі; қыздардың табағына жүрек, бүйрек, жағымен тіл салынады; құдағилар табағында жамбас немесе асықты жілік пен сүбе болады (С. Қасиманов).

Академик Әлкей Марғұланның айтуынша, табақ — көп мағыналы сөз. Табақ, ертеде дастарқан, шаңырақ, өз алдына түтін түтеткен үй, қазан асқан орда деген ұғымды да білдірген. Қазірде табақ сөзі — нақты ыдыс атауы. Ал бір табакты бір өзі жеді, — десек, табақ - метонимия.

Қазірде қоғам мүшесі, комитет мүшесі, кооператив мүшесі, академияның корреспондент мүшесі (немесе мүше — корреспонденті) сияқты тіркестерде мүше — полисемия, кең мағыналы сөз.

Сондай-ақ, жарыс, күрес, күн, еңбек, тыныс, демалыс, өнеге, үлгі, шаруа, дәулет, топ, жетек т. б. сөздер бұл күнде мағынасын мүлде кеңейткен: бейбітшілік үшін күрес, қосымша күн, өзіндік күн, еңбек тынысы, еңбек жемісі, көңілді демалыс, құрметті демалысқа шығу, мол байлық, мол дәулет, ірі шаруашылық, жұмысшылар мен шаруалар одағы, лекторлар тобы, өнерпаздар үйірмесінің жетекшісі.

Жеке сөздердің өзі ғана емес, кейбір байырғы түбірге жұрнақтар қосылу немесе сөзден сөз жасаудың басқа да жолдары арқылы да жаңа ұғымдар пайда болып, сөз мағынасы кеңейе түседі: жарыс, күрес, ұйым (ұйы + м), жиналыс (жи + на + л + ыс), басқарма (бас + қар + ма), табыс (тап + ыс), төңкеріс (төңкер + іс), қолғабыс (қолқабыс), қолғанат (қол-қанат), қолжазба (қол + жаз+ба) т. б.

Жанадан жасалынып, кейбір ұғымдардың термині ретінде қалыптасқан кейбір неологизмдер де кең мағыналы болып келеді: суреткер, қаламгер, талапкер, оқулық, оқырман, көрермен, баяндама, аялдама, қондырғы, саяжай т. б.

Кейбір кірме сөздердің бұрынғы бірер мағынасы қазірде кеңейіп, тіпті жаңа сөз, ұғым жасауға себепші болды. Мәселен, соңғы кездерде арабтың хукімет сөзінің мағынасы қазақша әрі кеңейіп, әрі нақтыланып, өкімет, үкімет деген екі сөз - термин пайда болды; өкімет — орысша власть сөзінің; үкімет — орысша правительство сөзінің баламасы.

Сондай-ақ арабтың, илм деген сөзінің мағынасы кеңейіп, үш сөз-термин жасалды: ғылым — орысша наука; білім — орысша знание; ілім — орысша учение.

Бір сөздің орнына екінші бір сөзді ауыстырып қолдану жолдары, мәселен, метонимия, синекдоха амалдары арқылы да сөз мағынасы кеңейі мүмкін. Мұның, бір жиірек қолданылатын түрі — жалқы есімнің жалпы

есімге, жалпы атауға айналуы. Мәселен, Қарабай, Қарынбай, Шырайбай, Қожанасыр, Алдаркөсе, Қодар, Жантық, Галефе, Маузер — кісі аттары; Шампан, Техас — топонимдер; апорт, херес, мадера т. б. жеміс-жидек сорттарының аты. Қазақ сараң адамды — Қарабай, Қарынбай, Шығайбай, мысқылшыл, сықақшыны — Қожанасыр, Алдар; дөрекі, қара күш иесін — Қодар, бір мен бірді атыстырып-шабыстыратын адамды — Жантық дей береді; т. т. Мұндайлар — сөз мағынасының кеңеюі.

Орыс тілінде донжуан (әйел баласы атаулыға қырындап, қырғидай тиюші мағынасында), меценет (өнерді жан-тәнімен қорғаушы, қастерлеуші), квислинг (саяси сатқын), донкихот т. б. — бұрынғы бір кісі аты; тар мағыналы қазірде мағынасын кеңейтіп, жалпы есімге айналған сөздер.

Сөз мағынасының кеңеюі — этимондар өзгерістеріне де байланысты құбылыс. Мәселен, жоғарыда стол сөзінің полисемия екенін айттық; бұл стлать сөзінен шыққан дедік. Енді бір қызығы гректің трапезе деген сөзі де стол мағынасын білдіріпті. Ал бұл сөз — трапезе орыс тіліне ауысқаннан кейін монастырьда тамақ ішетін ортақ стол, сондай ортақ столда тамақтану мағынасын білдірген; ертеде стол — астына аяқша орнатылған тақтай (латынның discisiz — диск сөзі итальянша disco — стол) болып қолданылу осыған байланысты.

Латынның соptio дегені — әрі жиналыс, әрі жиналыста сөйлеген сөз; роман тілдеріне ауысқанда, жиналыстары салтанатты сөз (торжественная речь) ретінде қолданылатын болыпты; испанның осы мағынадағы — аренга, француздық харангуе сөздері латынның «харенга»сынан алыныпты.

Орысша коса (бұрым) ертеден-ақ, осы күндегідей, өрілген ұзын шаш, ал серб тілінде жалпы шаш атаулы мағынаны білдіріпті; чех тіліндегі Spránu сөзі немістің Sprat (ат аяғындағы зақым), яғни тар мағыналы сөзінен алына отырып, қазірде жаман, үлгісіз, өнегесіз деген кең мағынаға ие болған.

Сөз мағынасының тарылуы — кенеюге қарама-қарсы процесс. Сөз мағынасының тарылуы, негізінен, адам ұғымының жалпылықтан жалкылықты саралап, даралауынан, заттар мен құбылыстардың ерекшелігін, қыр — сырын айқындай түсуінен, нақтылап, дәл білуінен пайда болады.

Мәселен, ұл сөзі — ертеректегі түркі тілдерінде адам баласына да, мал баласына да бірдей қатысты қолданылған полисемия. Көне түркі тілдерінде бұл сөз оғлақ-қозы-лақ түрінде дыбысталған. Қазіргі азербайжан, түрікмен және солтүстік шығыс түркі тілдерінде оғлақ-оғлақ мағынасы — бала; хакас тілінде оолақ — «мальчик» (әйтеуір ұл бала), солақ — «сыншқа» (менің ұлым, кішкентай ұлым, қозым) деген мағыналарға сараланып, нақтыланса керек.

Жұрағат — ертеде әйел баласы (әйел, қыз, келіншек) атаулыны білдірген полисемия. Махмұд Қашғарида ұрағат иіп ігірді — жұрағат жіп иірді сияқты сөйлем бар. Қазіргі қазақта жұрағат — ұрпақ, тұқым, өрен-жаран, бауырлас, қандас, бір тектен, көбінесе әйел-ана жағынан таралған жақындар, туыстар. Жұрағатым еді, жұрағатына барып келді тәрізді тіркес — бұл сөздің ертеректе әйел баласы атаулыны білдіргеніне бірер дәлел есепті.

Кейбір зерттеушілердің айтуынша, жылқы — ертеректе күллі төрт түліктің аты; киік — күллі жабайы аңдар; тары — дән біткеннің ортақ аты; тон — сыртқы киімнің жалпы атауы. «Тойда тонымды бер; той — тондінікі, ас — аттынікі» осындайdan сақталып қалуы ықтимал.

Кейбір лингвистердің айтуынша, өйткені, сондықтан тәрізді шылаулар. бүгін, биыл, өйтіп, сүйтіп, бүйтіп сияқты күрделі сөздер, шынтуайтқа келгенде, аббревиатуралар (қысқарған сөздер) сөз мағынасының кенеюін дәлелдей түседі. Біздіңше, бұл келтірілгендер — сөз мағынасының кенеюінің емес қайта, сөз мағынасының тарылуының мысал-деректері.

Бұл сөздер олай еткені, солай болғандықтан, бұл күн, бұл жыл, олай етіп, бұлай (былай) етіп тіркестерінен формаларын да ықшамдап,

мағынасын да нақтылап отыр. Олай болса, бұлар — сөз мағынасының тарылу құбылысы.

Кейбір көмекші есімдер мен шылаулар түрлері ертерек кезде дербес мағыналы жеке-жеке сөздер болған. Келе-келе олар дербес мағынадан айрылып, басқа сөздермен тіркесіп қана қолданылады. Бұл — сөз мағынасының тарылуы. Мәселен, алды, қасы, жаны, арты, арасы, бойы, кейін, соң, ма-ме, -ақ, -мыс т. б. көмекші есімдер мен шылаулар — осындай топ. Дегенмен, олардың кейбірі кей жағдайда дербестігін әлі де сақтайды: кейін кел; алдың — құз, артын — жар; арасы — ат шаптырым. Бұл тіркестерде кейін, алд, арт, ара — дербес сөздер.

Кейбір лингвистер тілде сирек, көбінесе пассив лексика құрамында қолданылатын сөздерді де мағынасы тарылған сөздер деп қарайды. Шындығында олай емес. Кейбір диалектілік ерекшеліктер, әдеби тіл нормасынан ауытқушылықтар, профессионализмдер (кәсіби сөздер) — сол сөздер мағынасының кенеюі не тарылуының белгісі емес. Ондайлар — территорияға, мамандыққа, кәсіпке байланысты тар көлемде, аймақта, ортада ғана қолданылуының көрсеткіші. Әдеби тіл нормасына ене алмаған сөздерді, бір кәсіп өкілінің лексикасын басқа да мамандықтағылардан талап ету, әрине, орынсыз болар еді.

Мәселен, шиша, құбыр (шыны, бутылка мағынасында), көмбе, көмпеш (табаға пісірілген нан) тана, (тайынша, торпак), атжүргіш (қамшы), кемпір ауыз (тістеуік) т.б. — мағынасы таралған сөздер емес, тар көлемде, белгілі бір аймақта ғана қолданылатындар. Сөз мағынасы зат, іс-әрекет аясының шектелуіне де байланысты таралады. Орыстың страсть сөзі XVIII ғасырларда құмарлық, құштарлық, дегендермен қатар, қауіп, қорқыныш, азап, уайым — қайғы сияқты бірсыпыра кең мағынада қолданылып, кейіннен ғана алғашқы құмарлық, құштарлық мағынасында қалған; чехтың көп мағыналы пища сөзі қазірде мал азығы деген мағынаға ғана ие болып қалған; орысша наказание (жазалау) сөзі бұрын ұстаздық, үйретушілік (наставление, поучения) деген мағыналарды білдірген; обычай

(әдет, салт) сөзі — бұрын тәсіл, образ мағынасында да, труд (еңбек) — қайғы, уайым, азаптану, ауру мағынасында да, хоронить сөзі жасыру, қорғау, сақтау мағыналарында, гректің диета (өмір тіршілігі, өмір бейнесі) сөзі диета — тағам режимі мағынасында тарылған.

Сөз мағынасын ауыстырып қолдану жолдары мен түрлері

Тіл өз заңдары бойынша қалыптастырған амалдары мен сөз тіркестіру тәсілдері арқылы бір сөзге алуан түрлі үстеме, қосымша, ауыспалы мағыналар туғыза алады; кейде сол бір сөзді сөзді негізгі, тура, номинативті мағынасынан мүлдем өзгеше мағынада қолданып та жібереді.

Мысалға екі-ақ сөз — мал, көкірек сөздерінен туындаған кейбір мағыналарды қарастырып керейік.

Мал — үй жануарлары. Бұл сөздің номинативті мағынасы — малды күту, мал өсірумен шұғылдану. Мұнымен қатар Абай шығармаларына мал сөзі әр түрлі тіркеске түсіп, түрлі-түрлі мағына береді: мал бағу — кәсіп ету, күн көру; мал айту — құдай жолына садақа беру; малға бөгу — кенелу, баю; мал біту — дәулет біту, баю; жеті атасын мал өлтірген — дүние қоңыз, дүниеқор; мал қуу — мал іздеу, пайда іздеу; мал құмар — дүниеқор, мал жанды; мал табу — еңбек етіп пайда табу; мал шашу — малын орынсыз жұмсау, шырынға бату (АТС).

Көкірек. Негізгі мағыналары — омырау тұс, кеуде; көңіл, көкей сыр; ақыл, сана — сөзім; ауыспалы мағынасының бірі — менмен, өзімшіл, өр кеуде т. б.

Мұнымен қатар кейбір тіркестерде мынадай мағыналар туады: ақ көкірек — ақ пейіл, ақ көңіл, адал; ер көкірек — батыл, ер мінезді, айбатты; жар көкірек — тоң мойын, бір бет; жел көкірек — не болса соған желігіп кететін желөкпе; зор көкірек — ер кеуде, менмен; көр көкірек — еш нәрсенің, парқын білмейтін санасыз, надан; қара көкірек — пиғылы жаман, арам ниет; қау (құр) көкірек — қолынан еш нәрсе келмейтін, бос кеуде; қу көкірек — бос дәме, құр кеуде; мал көкірек —

надан, топас; ер көкірек — тақаппар, менмен, өр мінезді; шер көкірек — қайрылы-қасіретті; көкірегі ашық — білімді, саналы; көкірегі байлауы — көңілі бір нәрсеге орнығып, қорытындыға келген, алаңсыз; көкірегі даңғыл — ойы анық, айқындалған; көкірегі дария — ақылы мол, ойлы; көкірегін жарды - қатты қорқытып, зәресін ұшырды; көкірегі жүйрік — сезімтал, түсінігі мол, ойы ұшқыр; көкірегі жылады — ет жүрегі езілді, егілді; көкірегі кең — кең пейілді, дарқан; көкірегі күйге толды — көңілденді, көңілі қуанышка бөленді; көкірегі қаранғы — надан, топас; көкірегі қарс (қак) айрылды — уайымдады, қайғырып күйінді; көкірегімен көк тіреді — аспанмен таласты; көкірегін ашты — шын ықыласпен ақ көңілін, адал ниетін білдірді; көкірегінде желі бар — көңілі көтеріңкі, мақтан құмар; көкірегінде оты бар — саналы, еті тірі, жігерлі; көкірегіне кірмеді — айтқанды түсінбеді, санасына дарымады; көкірегіне қона кетті — көңіліне ұнады, ойына дәл келді; көкірегіне құйды — ойына тоқыды, түсініп ұғынды; көкірегінен орын тепті -көңіліне ұялады; көкірегіне нан пісті —өзін жоғары санап, өз-өзінен ісініп — кебінді; көкірегіне тоқыды — есте мықтап сақтады, ұғып алды; көкірегі ояу — жақсы-жаманды түсіне білетін, сауатты, саналы; көкірегі шайдай ашылды — көңілі көтерілді, денесі сергіді; көкірек бітті — менмендік пайда болды, менменсіді; көкірек көзі — ой, сана-сезім; көкірек көзі ашық — зерделі, ойлы, ақылды; көкірек көтерді — ел қатарына қосылды дәрежеге тенелді; мақтанып дандайсыды; көкірек қакты — өзім ғана деп пансыды, тақаппарланды; көкірек сарайы — көңіл күйі, ішкі дүниесі (КТТС, 5).

Бұл мысалдарда мал, көкірек сөздерінің ауыспалы мағыналарының басым көпшілігі әсіресе тілде әбден қалыптасқан тұрақты тіркестер, яғни фразеологиялық единицалар құрамына әбден сіңгендіктен айқынырақ көрініп тұр. Сонымен бірге бұл мысалдарда сөз мағынасын ауыстырудың басқа да жолдары бар. Мәселен, ақ көкірек, өр көкірек, көкірегі ашық, көкірегі дария, көкірегімен көк тіреді, көкірегінде оты бар, көкірегіне тоқыды, көкірек сарайы, көкірек көзі т. б. — әрі метафора; жеті атасын мал

өлтiрген, мал құмар, жел көкiрек, көр көкiрек, көкiрегі ояу т. б. — метонимия.

Сөз мағынасын ауыстыру, дәлiрек айтқанда, бiр сөздің орнына екiншi бiр сөзді қолдану немесе бiр ұғым я бiрнеше ұғымды бiр-ақ атаумен бiлдiру түрлi-түрлi себептерге байланысты болып келедi. Сөз мағынасын ауыстырып қолданудың лингвистикалық тұрғыдан көбiрек тараған мынадай жолдары мен түрлерi бар: сөз мағынасын қызмет бiрлiгi бойынша ауыстыру; метафора; метонимия; синекдоха; табу және эвфемизм.

Сөз мағынасын қызмет бiрлiгi бойынша ауыстыру. Қоғамның даму барысында белгiлi бiр заттың атқарған қызметiн ендi бiр уақыттарда екiншi немесе одан да көп зат атқаруы мүмкiн; бiр кездерде белгiлi бiр зат нақты бiр материалдан жасалады да, кейiннен дәл сол зат қызметiн атқаратын, яғни соның орнына жүретiн екiншi немесе одан да көп зат басқа бiр материалдан, тiптi бiрнеше, әр түрлi материалдардан жасалынуы мүмкiн; кейiнгi шыққан заттың алғашқы, өзiнен бұрынғылардан түр-түсi де, сапасы мен мазмұны да бөлек болуы мүмкiн. Бiрақ, соған қарамастан, кейiн шыққан зат ертеректе пайда болған заттың орнына жүргендiктен, алғашқы затқа берiлген ат-атау тiлде сақталып қалуы мүмкiн. Мұндай құбылыс сөз мағынасының қызмет бiрлiгi бойынша аталуы немесе ауыстырылуы делiнедi.

Бiр сөз ертеректе пайда болған бiр сөздің орнына қызмет бiрлiгiнiң, ортақтығына қарай ауыстырылғанда, метафоралар сияқты, белгiлi бiр ұқсастыққа негiзделедi. Бiрақ қызмет бiрлiгi бойынша ауыстырудың метафорадан басты айырмасы бар: метафоралар заттың, құбылыстың түр-түсi, формасы, көлемi тәрiздi адам сезiмi мүшелерiне бiрден көзге түсетiн жақтарын негiзге алады. Соның нәтижесiнде бiр немесе ұқсас бiрнеше зат, құбылыс бiр атаумен немесе тiркеспен аталады. Ал, қызмет бiрлiгi бойынша ауысуда зат не құбылыс белгiлерi тек материалдық немесе түр-түс, формалары ұқсастығына негiзделмейдi; заттар мен құбылыстар

формасы, түр-түсi, материалы жағынан әр түрлi бола тұрып, атқаратын қызметтерi бiр болғандықтан ғана бiр атаумен аталады.

Мәселен, ерте заманда, ақша шыққанға дейiн, адамзат әр түрлi затты малға айырбастап алатын; сирек кездесетiн қымбат зат үшiн малды көбiрек беретiн. Мал атаулы адамзатқа тамақ та болды; күш көлiгi ретiнде де пайдаланылды; айырбас өлшемi ретiнде де қолданылды.

Келе-келе мал атаулының айырбас өлшемi ретiндегi қызметiн ақша атқаратын болды. Ақша — латынша ресипiа (ресиз— мал.) ресипiа — орысша деньги; қазақша — теңге (кейбiр зерттеушiлердiң пiкiрiнше, орыстар бұл сөзді түркiлерден алған; деньги түркiлерге орыс тiлiнен теңге түрiнде дыбысталып кiрме сөз ретiнде қайта өткен). Ақшаның единицасы — рубль (сом).

Рубль сөзiнiң этимоны жөнiнде түрлi пiкiр бар. Кейбiр пiкiрлерге қарағанда, орысша рубль — үндiлiктердiң рупийi. Үндiше рупий мал деген сөз; аша единицасы. Ал кейбiр тарихшылар рубль орыстың рубить (ұсақтау, майдалау) сөзiнен шыққан деседi.

Ертедегi Русьте ақшаның негiзгi единицасы — салмағы 200 граммдай келетiн күмiс кесек (гривна). "Салмағына сай, ондай күмiстiң құны да қымбат болған (мәселен, бiр күмiске 200 тиiн терiсiн сатып алуға болады екен.) Половештер тұтқынына түскен Игорь князьды босату нарқы екi мың күмiс кесек деп белгiлеген көрiнедi. Қысқасы, орыстың ертедегi күмiс кесегi (гривна) — рубльдің арғы «атасы». Орыс жерiн жаулаушылар орыс князьдары мен шаруалар тұңдiктерiне ауыр-ауыр салықтар салғанда, күмiс кесектердi майдалап, ұсақтай («рубилы» пополам) бастаған; бұл бiр кездердегi қымбат бағалы күмiс кесектердi «құнсыздандырған» («девальвация»); соның нәтижесiнде ақшаның, жана единицасы — рубль пайда болған; орыс жазбаларында «рубль» сөзi ХIИ ғ. екiншi жартысынан бастап кездеседi; орыстардың алым-берiмiнде алтын, (түркiше — алты) ақша ретiнде жүрген; бiр алтын алты сомға (рубль) теңгерiлген. Иван Грозный кезiнде бiр рубль (сом) хақы жүз тиынға

тенестірілген; монеталардың салмағы мен түрі бірдейлестірілген; ал бақыр тиындарды айналымға шығарған — Бірінші Петр.

Сөйтіп, алғашқыдағы мал, аң терілері т. б., кейіннен ақша — күміс кесек, келе-келе қағаз ақша, металдан жасалған ақшалардың бәрінің атқаратыны — бір қызмет, алым-берім единицасы қызметі. Сондықтан қағаздан немесе металдан жасалғанына қарамастан, атқаратын қызметі бір болғандықтан, орыс тілінде рубль сөзі сақталып қалды.

Сондай-ақ ертеректе жазу құралы ретінде құстын қауырсыны (гусиное перо) қолданылған; кейіннен бұл қызметті металл перо атқарды; белбе алғашында ақ матадан тігілген; мешок теріден (мех) істелген; жазу материалы сия — (чернила) ертеректе сұйық қара заттан (черная жидкость) жасалынған; ертеректе жер астынан, шахтадан көмір тасу үшін күш көлік ретінде иттерді пайдаланған; сондықтан немістердің көмір тиейтін вагонетқаларды Hund (собака) деп атағанына таңдануға болмайды; коньки — «везти» с конем — атпен тасу, жүргізу мағынасынан шыққан; XVI ғ. таң сәріде өз әріптестерін аралап жүріп оятатын монахтарды будильник деп атаған; сағат түрі — будильник содан қалған; орыстың стрелять етістігі «стрела» (қару, оқ) мағынасынан алынған; мануфактура (латынша «қолмен тоқудан» шыққан) — ертеректегі бастапқы мағынасына сай, мата аты ретінде сақталынып қалынған; ағылшынның sail — жүзу деген сөзі бастапқыдағы sail — парус сөзінен шыққан; флот — суда жүзетін кемелер атауы; келе-келе самолетке катысты мағынаға да ие болған (аэрофлот); француздың дебаркадер деген сөзі — пристань; поезд келіп тоқтайтын платформа мағынасында; осыдан вокзал сөзі келіп шықты: темір жол вокзалы, су жолы вокзалы (пристань), аэровокзал дегендердің атқаратын қызметі бір. Сондықтан бәрі де вокзал деген бір-ақ атаумен аталатын болған.

Метафора (гректің *metaphora*—ауысу, ауыстыру мағыналы сөзі) — белгілі бір ұқсастықтарына қарай екі я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен аталуы. Бұл жерде ұқсастық дегеннің, ұғымы кең; заттар мен

құбылыстар түр-түсі жағынан ұқсас болып келуі мүмкін; көлемі, аумағы дәл бірдем болмаса да, әйтеуір бір формасы ұқсас болуы мүмкін; бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір сөз тіркесі құрамында қолданылған екінші бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ екеуіне де ортақ жәйт — жалпы бір ұқсастық атаулы.

Мәселен, адамның басы дей отырып, төбенің басы, таудың басы, жұмыс басы, бұлақ басы дсй береміз; көйлектің етегі дей отырып, — таудың етегі; қыздың төркіні дей отырып, сөздің төркіні дей береміз. Мұнд ағы бірінші тіркестегі сөздер — өздерінің тура мағынасында, соңғы тіркестегі сөздер ауыспалы мағынада тұр. Соңғылары — метафоралар. Оның себебі — соңғыларында екі немесе одан да көп зат, құбылыстар әр түрлі атаумен аталмай, бір-ақ сөзбен аталып тұр.

Шынтуайтқа келгенде, көлемі мен материалы, мазмұны жағынан төбе мен таудың басын адам басымен ешбір салыстыруға болмайтыны түсінікті; ал жұмыста немесе бұлақта «бас» деген мүлдем жоқтығы аян. Сөйтсе де, мұндайлардың әрқайсысы әр түрлі сөзбен аталмай, бір-ақ сөзбен айтылуында бір заңдылық бар. Ол — ұқсастық заңдылығы. Мәселен, көйлектің етегі бір-екі немесе бірнеше метр-ақ болсын дейік, ал таудың етегі ондаған, жүздеген шақырымға созылады. Бірақ көйлектің етегі мен таудың етегіндегі сәл ұқсастық — екеуі де екі заттың ең төменгі жағы, төменгі бөлігі.

Метафора — тілдің суреттеме, көркемдегіш, бейнелеуіш құралдарының ең бір өнімдісі. Мысалдар: Ақылыңа сөзің сай, Сіз — жалын шок, біз — бір май; Ыстық сөзің кірді ішке, май тұра ма шыжымай?! мұндасқанда қалмайды көңіл кірі; көңілдің жүгін қиял қыл, ызаға тұтқан бой мең-зең; Сенісерге жан таба алмай, сенделеді ит жүрек; Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға, Бермек болған айғырдың көзі қайда? Көзді көрсең — бересің, тайсаң — танып, Алдамшы атанғанның несі пайда? Көңіл құсы

құйқылжыр шартарапқа, Адам ойы түрленіп ауран шақта; Жастықтың оты жалындап, жас жүректе жанған шақ (Абай).

Келтірілген мысалдардағы сіз — шок, біз — май, сөзің кірді ішке, көңіл кірі, көңіл жүгі, ит жүрек, көз, көңіл құсы, жастықтың оты — поэтикалық метафоралар, Абайдың өзіне тән көркемдегіш құралдары. Мұндай колданыстар сөзге өң, көрік береді; ойды жеріне жеткізіп айтуға себепкер болады.

Метафора негізінде туған ауыспалы мағына тілде қалай болса солай колданыла бермейді, тілдегі әбден орнығып, қалыптасқан нормалар шегінен ауытқып кете алмайды. Дегенмен, метафораларды, сондай-ақ жалпы тілдің бейнелеуіш және көркемдегіш құралдарын қолдануда әр автордың өзіндік тәсілі, шеберлігі болады.

Бұдан аңғаратынымыз: екі немесе бірнеше затты (құбылысты) бір ғана атаумен атайтын таза тілдік — лингвистикалық метафоралар болады (адамның басы — таудың басы); өмірде реальды түрде болмайтын, тілдегі сөздер мен сөз тіркестері мағынасын әрі дәл, әрі саналы, әдейі астарлы, бейнелі түрде шыңдай түсу мақсаты үшін қолданылатын таза әдеби — поэтикалық метафоралар болады. Соңғы келтірілген мысалдар, міне, сондай, көркем — әдеби, поэтикалық метафоралар.

Таза лингвистикалық метафоралардың қолданылу заңдылықтары мен себептері, негізінен, мына төмендегі тәрізді болып келеді:

Тіл-тілде сөз (сөздер) заттар мен құбылыстардың түр-тұлғасы (формасы) ұқсастықтарына қарай бір атаумен алмастырылады: адамның көзі — иненің көзі; адамның беті — сүттің, беті, істің беті, қайықтың тұмсығы — ит тұмсығы т. б.

Сөздер дыбысталу жақындығы жағынан да алмастырылады: воет волк — воет ветер (касқыр да ұлиды, жел де ұлиды); барабанит солдат — барабанит дождь т. б.

Заттар мен құбылыстар әсері арқылы пайда болған эмоционалдық байқаулар мен аңғарулар нәтижесінде сөз атаулары алмастырылады:

баран (дәл мағынасы — кой) — ештемеге көнбейтін, томаға тұйық, ақымақ — айтқанға көнбейтін, айдауға жүрмейтін адам; змея — қырсық, зұлым адам (коварный, ехидный человек); зерно пшеницы — рациональное зерно; теплый день — теплый прием, теплый взгляд; светлый день — светлая мысль т. б.

Кейбір метафоралар әр түрлі, тіпті алуан-алуан, кішігірім ұқсастық, сәйкестік негізінде де алмастырылады; кейде жан-жануар, аң-құс ұқсастықтары да метафора ретінде қолданыла береді; зат пен құбылыстың табиғи ерекшеліктеріне, қызметіне қарай ұқсастықтарға сай мағыналық ортақтықтар да метафора ретінде пайдалына алады: орысша кузничик (шегіртке) кішкентай, бала ұстанық (маленький кузнец) еңбек қимылы үніне ұқсас дыбыстар шығаратынына байланысты аталған; украин тілінде коник (шегіртке) кішкентай, құртақандай ат тәрізді, дегеннен алынған; французша la sauterelle (скакунок) — шауып кететін деген мағынадан, латын тілінде sieapziz — (сенной козел) шөпте жүретін ешкі, текешік деген мағынадан шыққан; қазақ-орыс тілдерінде серік (спутник — жердің жасанды серігі) тілде бұрыннан бар сөздің жана мағынаға ие болуынан, онда да қызмет, сөз мән-мазмұны ұқсастығы негізінде пайда болған метафора.

Қазақ және орыс тілдерінде кейбір кісі аттары (ономалар), елді екен аттары (топонимдер) т. б. метафора негізінде қолданыла береді: Үміт, Үмбет, Ұмыттық, Ұлболсын, Тынышкүл, Вера, Надежда, Люда, Любовь, Қызтуған, Қамыскөл, Алтай, Қарпық, Қуандық, Бегендік, Сайдалы, Бекбау, Мінәсіп, Тұтқыш, Тойдым, Карашаш, Шанкүл, Миргородовско, Луговая, Дубовское, Савва, Пресенко, Романовых, Бескемпір т. б.

Жоғарыда айтылғандай, метафоралар көбінесе сөз мағынасын бейнелеуші, көркемдеуші құрал ретінде қолданылады. Онда да әйтеуір бір ұқсастыққа негізделеді: орысша змея — қырсық, зұлым адам дедік; қазақша мұндай мағына сұр жылан, қу адам — қу түлкі сияқты тіркестерге сай келеді; немісше — der Fuchs, ағылшынша — the fox,

французша — *le regard*, полякша — *lis*, қазақша иненің көзі — адамның көзі, орысша *ухо человека* — ушіко иголки, ағылшынша — *eye* (көз) французша *oil*, орысша горлышко — бутылки; ағылшын, поляк тілдерінде мойын (*the neck, szyka*); нос чайника орыста адам мұрнына ұқсастығынан аталған, ал французша *le bec* құс тұмсығына ұқсатудан шыққан; шошқа (свинья) — кейбір тілдерде әрі ұсқынсыз адам; моральдық жағынан тұрақсыз; азып-тозып біткен адам; болгарша *дупка* — әрі тесік, әрі шұңқыр, орысша *схватить за руку* — схватить мысль, ағылшынша *to grasp* (бұрын айтылған пікірді, ойды «қармап қалу»), *взял книгу* — *взял за правило* — *to take*, *гнет* (ауыртпалық.) — ағылшынша *threat*: (ертеректе «бұқара халық», «әскер» деген мағыналы болған).

Метонимия (гректің *metonymia* атын өзгертіп атау мағыналы сөзі) — белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән-мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы. Метонимияның метафорадан бір айырмашылығы мынау: метафора, негізінен, ұқсас екі зат немесе құбылысты бір-ақ атаумен (сөзбен) атаса, метонимия ойда сақталынып тұрған бірер сөзді айтпай-ақ, ол сөзді екінші бір сөз мағынасына сыйыстырып жібереді. Ондайда екі немесе одан да көп сөз мағынасы сол сөздер орнына қолданылған бір-ақ сөзден оп-оңай аңғарылады. Оның себебі — метонимия халық тілінде ертеден бермен қарай қалыптасқан ұғымдарға сәйкес жасалынады.

Мәселен, Сәкенді оқыдым десек, Сәкеннің шығармаларын оқыдым дегенді аңғарамыз. Дина жеңгейдің дастарқаны мол екен, — десек. Динаның стол жапқышының көлем — мөлшерін айтпаймыз; тағамы мол екен немесе Динаның қолы ашық, барын аямайды деген мағынаны ұғамыз. Олай болса, дастарқан сөзі ауыспалы, бейнелі мағынада қолданылып тұр. Сонда бұл сөйлемдердегі оқыдым, дастарқаны дегендер — метонимия.

Ал сөйлемдерді Сәкеннің кітабын оқыдым, Дина дүкеннен үлкен дастарқан сатып алды, — түрінде құрсак оқыдым; дастарқан сөздері

метонимия бола алмайды. Өйткені бұл сөздер өздерінің тура мағыналарында қолданылып тұр.

Қырда айқасты балға, орақ! Құшақтасты көп тұмақ! Айғайласып тас атып, Жабылды өңшең жұлма тон (І.Ж.) Ал тағы бір кезде үй іші мәз-мәйрам болып отырғанда, жабырқап, түнеріп, мең-зең боп үндемей қалатын да әдеті бар, үй іші осы әзілмен ілесе тегіс Әйгерімге қарады. (М.Ә.) Қайлашылар айына бір қара табатын көрінеді! Жалда жүргенде жылына бір қара таппайтын едік... деп күні бұрын тойып отыр. (Ғ.Муст.). Бұл сөйлемдердегі метонимиялар — балға, орақ, көп тұмақ, жұлма тон, үй іші, бір қара. Бұлар, негізінен, зат атаулары (ту, жалау), адамдар, кісілер, ата-ана, аға-іні, бір өгіз (жылқы) мағыналарында қолданылып тұр.

Заттар аты кеңістік немесе уақытқа қатысты байланысы негізінде де алмастырыла береді: I курс — алғыр курс; шетінен «қасқыр», айтқаныңызды «қағып алады»; бір сабаны бір өзі ішеді, екі кесені бірден тартып жіберді; бір табакты бір өзі жеді т. б.

Метонимия бойынша ауыстырғанда, заттын өзі ғана емес, оның ұғымы да өзгеріске түсуі мүмкін. Мәселен, орыс тілінде бюро деген сөз мағынасының, өзгеріс жайы мынадай: француздың *bureau* сөзі алғашында түйе жүнінен тоқылған мата деген мағынаны білдірген; одан соң бұл сөз сол матамен көмкерілген (сондай мата жабылған) стол дегенді, кейіннен сондай столдар қойылған бөлме, одан кейін сондай столдар қойылған мекеме, бөлім (машина бюросы, конструкторлық бюро), одан барып сол мекемеде қызмет етуші адамдар (бюро мүшелері түгел жиналды), ең соңында сол адамдардың мәжілісі деген метонимиялық қолданысқа жетіп отыр.

Кейбір заттар мен бұйымдар алғаш рет қай жерде өндірілсе, сол жердің атымен аталған: Кашемир (мата аты) — Индиядағы қала, Тюль — Франциядағы *tulle* қаласының аты, Каленкор — Индияның Қалькутта қаласы атынан алынған; қаракөл елтірісі — Бухарадағы Қаракөл алқабының аты; бұл елтіріні француздар *astracan* дейді: Астрахань қаласының аты; Бастон (мата) — АҚШ-тағы қала; Шевиот (мата) —

Шотландиядағы қала; Шампан — Париж маңындағы провинция; гавана (сигареттік бір сорты) — Куба астанасы Гавананың аты; панама (бас киімнің, бір түрі) — мемлекет аты т.б. Мұндай метонимиялар географиялық немесе этнографиялық деп те аталады.

Кейде жалқы есімдер, әсіресе кісі аттары және оның қоғамдық мәні бар қызметі, ғалымның аты және оның ойлап тапқан жаналығы т. б. метонимияға айналады: Карл (великий) — король; Цезарь — цесарь (царь-патша), батист (бәтес) — тоқымашы Батист Шамбрэнің, пастеризация — Француз ғалымы Луи Пастердің, ампер — Француз физигі Андре Мари Ампердің, гильотина (дарға асу, өлтіру құралы) — Гильотен деген дәрігердің, gobelen (көркемдеп, әшекейлеп тоқылған кілем) — париждық Жан Гобеленнің, реглан (киім пішу үлгісі) ағылшын лорды және генералы Фицрой Регланның, маузер, браунинг, форд, паккард, макинтош, френч, галифе т. б. — осы құралдар мен заттар авторларының есімімен аталған.

Орыс тілінде де сөз мағынасын метонимия негізінде алмастырудың түрлері өте көп. Мәселен, заттың өзі мен оның ішіндегі зат атаулының бірдей аталуы: разбить стакан — выпить целый стакан; деревянный дом — принять в свой дом; саяе2етяаяя__клася1 — хороший класс т. б.; соңғы бір зат алғашқы бір заттың атауымен аталуы: блюдо — ас ішетін ыдыс (посуда), блюдо — тағам; бумага — қағаз, бумага — ресми документ; немісше Blatt — бір парақ қағаз; der Blatt — листок, газета; kragen — материал аты; kragen — анатомиялық атау (жаға); белье — ақ мата; белье — киім, бұйым т. б.

Қазақ және орыс тілдерінде аса көп тараған метонимиялық ұғымдар мына сықылды тіркестерде көбірек ұшырасады; Әуезовты оқыдым: Құрманғазыны тарта отырып сөйледі; Пушкинді жатқа біледі; қолында — Сәбит Мұқанов; Третьяковканы аралап кетті; Айвазовскийді қызықтап тұр; Чайковский құлағының құрышын қандырды; спортшылар арманы — Медеу т. б.

Метонимиялық қолданыстар кейде сөз мағынасының кенеюі немесе тарылуына себепкер болады; орысша квас — ертеректе ашыған тағамның жалпы атауы (ашыған сүт, іріген сүт т. б.), қазірде бір ғана тағам аты; пиво — сусын атаулының атауы, қазірде сусынның бір түрі; немісше fahren — ертеректе «қозғалу», «жылжу», қазірде — «жүру», «бару» («ехать»), ағылшынша Ineai — ертеректе «тарам», «тамақ», қазірде — «ет» (мясо); room — ертеректе «кеністік» (пространство), қазірде — «бөлме» (комната); coingacie — ертеде бір бөлмеде бірге жататын адам, қазірде — жолдас, дос, серіктес т. б.

Синекдоха (гректің synekdoche — бірге жобалап, нобайлап, шамалап түсіну мағыналы сөзі) — бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны (дараны), үлкеннің орнына кішіні немесе, керісінше, жалқының орнына жалпыны, бөлшектің орнына бүтінді қолдану негізінде сөз мағынасын алмастыру амалы. Кейбір лингвистерше, синекдоха — метонимияның ең көп тараған түрінің бірі.

Мәселен, бір адамда бір-ақ бас болатыны белгілі. Сөйте тура, қазақ: — Басың нешеу? — деп сұрайды. Төрт-бес жанбыз ғой... — деп жауап береді. Төрт-бес тұяғымыз бар десе, төрт-бес қой-ешкім бар деген сөзі. Бас екеу болмай, мал екеу болмайды; Қазан басында қаптаған ақ жаулық; көп бастар шұлғысып, көп сақалдар шошандасып қалды. Шекесі шығынқы домалақ бастар, бүйірі созынқы ұзын бастар, өнерге біткен ашық мандайлар, өнерсіз еті қалың мандайлар екі жыл бойы алдымнан кеткен жоқ. (Ғ. Мұс.) Жат хабарды Жігітек алғаш естіген жерде бірталай ақ сақал, кара сақал боп, Оралбайды қатты кіналағанын да білді. (М. Ә.); Көп қорқытады, терең батырады; Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар.(М.); Тұмсықтының тамағы шоқуменен табылар, өнер-білім дегенің оқуменен табылар, (Ы. А.); Артымыздан қол жетті.(Б.ж.)

Бұл сөйлемдердегі бас, жан, тұяқ, бастар, мандайлар, сақалдар, ақ сақал, кара сақал, көп, бірді, мыңды, тұмсықты, қол дегендер синекдоха, олардың кейбірі мал (тұяқ), қалғандары, негізінен, адам, адамдар, қарттар, жастар,

әскер деген сөздердің орнына жүріп, соларды алмастырып тұр; кейінде бүтіннің, тұтастық орнына бөлшек, кейде жекеше мағына орнына көпше форма қолданылып тұр.

Синекдохадa, метафора, метонимия сияқты, троптың — сөзді, сөз тіркестерін мәнерлеп, көркемдеу құралының бірі.

Синекдохa негізінде алмастырылған сөздердің мағынасы кейде кеңейіп, кейде тарылуы мүмкін. Мәселен, ертеректе орыстар шеттен, басқа елден келгендердің бәрін — немістер, ашыған, ашытылған азық-түлік атаулыны — квас, ішетін сусын атаулыны пиво деп атаған болатын дегенбіз; қазірде неміс — неміс халқы адамы; квас, пиво — сусынның бір-бір түрі ғана; орыс тілінде бұл сөздердің мағынасы тарылған; орысша «Все флаги в гости будут к нам» дегенде, флаги «корабльдер» орнында тұр, ағылшынша *the looi* (фут — аяқ; ноғи) — жаяу әскер (пехота) деген сөз. Мұнда флаги, *the looi* сөздерінің мағынасы кеңейген.

Синекдохадa көпше форманы қолданбай-ақ, сөзді жекеше түрде айту арқылы көптік, жинақтық мағына білдіріледі: И слышно было до рассвета, как ликовал француз (Лермонтов). Мұнда әңгіме бір француз емес, көп француз, яғни француздар туралы. Покупатель! Будь вежлив с продавцом! Бұл мысалда да жинақтық, көптік мағына жекеше форма арқылы түсінікті болып тұр.

Синекдохa кейде адамның психологиялық кезеңдеріне де байланысты ауыстырыла береді: Пора! Перо покоя прости... (Пушкин). Мұндағы пероның мағынасы — жаза-жаза шаршадым... Егерде сөз тіркесі *писать пером* (қаламмен жазу) түрінде қолданылса, перо синекдохa болмаған болар еді.

Қазақтар: жақын жер, алыс емес деу орнына тиіп тұр, таяқ тастам жер, «хәу» дем жер, — десе, орыстар: «Отсюда рукою подать» дейді. Бұл да синекдохa.

Синекдохa кейде сықақ-әзіл, қалжың, қомсыну, ерсі көру тәрізді мағына аңғарту үшін әдейі қолданылады; ондайда кейде адамның түр-тұлғасы, киім пішіні де еске алынады; Әй, дудар-бас! Әй, қисық! Әй, түлкі тымақ, сен берірек келші... Вдыхают рыжие панталоны. Так контрабас пил чай вприкуску, а флейта

внакладку. Флейта спала с огнем, контрабас — без огня (Чехов). Бұл мысалдардағы синекдохалар — дударбас, қисық, түлкі тымақ, панталоны — адамдар; контрабас, флейта — музыкалық инструмент түрінің маманы.

Орысша чуйка — погромщик (черносотинец, адам өлтіруші); гороховое пальто — патша күзетінің тыңшысы, красная шапочка — ертек, ертек айтып; қазақша қызылбас, қарақалпақ, — халық аты; алмұрт — жеміс, алмұрт өсетін ағаш; шабдал — жеміс, шабдал өсетін ағаш; қазақ, ұғымында сараң адам — Шығайбай, Қарынбай, Қарабай т. б.

Сөз мағынасын ауыстырып қолдану амалдары (метафора, метонимия, синекдохa т. б.) эмоционалды бояулар, сипаттармен, таңдану, жалыну, жалбарыну, сыйлау, еркелету тәрізді сөзімдермен байланысты болып келеді. Соның нәтижесінде сөз мағынасы бірсыдырғы өзгеріске түсуі, «қырланып, сырлануы» мүмкін.

Мәселен, кейбір славян тілдерінде лихой (желөкпе жігіт, әпербақан шофер мағынасында) — жауыз, мейірімсіз, ашулы, кекті, бақытсыз; чех тілінде *lichy* — «жалған», «жасанды»; осы түбірден шыққан *lichititi* — мадақтау, мақтау деген сөз; серб тілінде замука (мука — азап сөзінен шыққан) — табыс, жалақы, еңбек ақы (заработок); болгарша печал — қайғы, уайым, мұң; печа — қамқорлық, печеля — баю, қалтасын толтыру, тауып алу, чех тілінде *radobogo* (добро сөзінен шыққан) — мүлдем, бүтіндей толық; ағылшынша *sanctimious* сөзі алғашында киелі, қасиетті, әулис деген мағынада болып, келе-келе жәдігей, скі жүзді (ханжеский) мағынасына ауысқан.

Сондай-ақ, орысша көп (много), өте (очень) сөздерінің ары мағынасы — күш, қуат. Мәселен, қазіргі украинша в нього сила грошей — оның ақшасы көп; чехша *tos* — «ете»; қуат, күш, өкімет (могущество, сила, власть) ертеректегі орыс тілінде го-моля — көп; өте; орыс диалектілерінде огомолья — әлсіздік, талу, талып қалу; полякша да *siigo* — көп, өте; *siingu* — үлкен, күшті; т. б.

Бір сыпыра тілде тандану, қорқыныш, сүйініш ұғымдарының біразы алмастырылған мағыналы сөздер арқылы беріледі: серб тілінде чудо — бәле, кырсық, бакытсыздық; таңғалу, таңғалыс; орысша пропасть — (тұңғық, шықырау) — терең, түпсіз, ұшықыры жоқ; құру, жойылу, жоқ болу, апат болу; чех тілінде sproista — құрқол; полякша ник (айғайшу, тарсыл гүрсіл мағынасынан алынған) — көп, үйме, үйінді; zgraja (айғай-шулы) — үйме, үйінді; жиын, тобыр; немісше sehr «өте»; этимололиялық жағынан sehr сөзі versengen — жаралау, зиян келтіру мағынасынан шыққан.

Қазақша қозым, құлыным, құлыншағым, қарашығым, көгершінім, сұмдық жаман, сұмдық қорқынышты, керемет жақсы, асқан сұлу, ғажал (таңғажайып, бұл қалай хат...)т.б. осы сияқты тіркестердің қалыптасуынан да сөздерді ауыстырып қолдану жолдарының әсері аңғарылады.

Тақырыпты бекіту үшін сұрақтар:

1. Лексикологияның қарастыратын нысаны не?
2. Лексикологияның қандай салалары бар?
3. Ономазиология нені қарастырады?
4. Этимология дегенде не түсінесіздер?
5. Семасиология нені үйренеді?
6. Семасиологияның қандай заңдылықтары бар?
7. Қазақ тілі фразеологиясындағы ерекшеліктер қандай?
8. Ұқсату заңдылығы нәтижесінде пайда болған сөздердің белгілері туралы не білесіңдер?
9. Полисемияның қолданылуына мәлімет беріңдер?
10. Сөз мағынасының кеңеюі дегенде не түсінесіңдер?
11. Сөз мағынасының тарая заңдылығы қазақ тілінде қандай көріністе?
12. Бөлшектің бүтінге ауысу заңдылығы нәтижесінде пайда болған сөздерге мысалдар келтіріңдер.
13. Метафора дегеніміз не?
14. Метонимия қалай жасалады?
15. Синекдоханың өзіндік белгілері қандай?

СӨЗДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

(грамматикалық мәселелер)

Сөздер өзара байланыспай, бір – бірімен тіркеспей тұрғанда ойды білдіре алмайды. Егер олар сөйлем ішінде бір – бірімен байланысса, онда ойды білдіре алады. Сөздердің бір – бірімен байланысуы, тіркесуі грамматика арқылы іске асады.

Грамматика, ең алдымен, сөздердің бір – бірімен қатынасын білдіреді. Ол қатынас - грамматикалық қатынас. Яғни сөйлемдегі сөздер грамматикалық (формалар, жалғаулар) арқылы бір – бірімен байланысып, грамматикалық қатынасқа түседі. Сөйтіп, грамматика ойды түсінікті етеді.

Грамматиканың екі саласы бар: морфология және синтаксис. Морфология - сөздердің морфологиялық құрылымы мен типтері, морфема мен оның түрлері, сөздердің түрленуі, олардың формалары, сөз таптары туралы ілім. Ал синтаксис - сөз тіркесі мен сөйлем, олардың құрырымы мен түрлері, сөздердің сөйлемдегі тіркесімі туралы ілім.

Сөздің морфологиялық құрылымына талдау жасау үшін, ең алдымен негізгі морфологиялық ұғымдарды біліп алуымыз керек. Ол ұғымдар: морфема, түбір морфема, аффикстік морфема, - дегендер.

Морфема дегеніміз - сөздердің ары қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші мағыналық бірлігі. Морфема түбір морфема, аффикстік морфема болып екіге бөлінеді. Мысалы, оның анасы кім? дегендегі ана+сы сөзінде екі морфема бар. Ана - түбір морфема, -сы (тәуелдік жалғауы) — аффикстік морфема. Оның деген сөз де солай: 0 - түбір, морфема, -ның - аффикстік морфема

Морфемалар мағысы мен қызметі жағынан әр түрлі. Морфемалардың ішінде негізгі лексикалық мағынаны білдіретіндер де, грамматикалық мағынаны білдіретіндері де бар. Мысалы, үйшіктерге сөзінің құрамында төрт морфема бар. Оның біріншісі - үй, ол заттық мағынаны білдіреді; екіншісі - шік, бұл кішірейткіш мағынаны білдіреді, үшіншісі - тер, көптік мағынаны білдіреді, төртіншісі - ге бағыт мағынасын білдіреді. Бұлардың ішіндегі үй морфемасы түбір сөз болғандықтан ол заттық, лексикалық мағынаны, ал қалғандары аффикстік морфемалар болғандықтан грамматикалық мағыналарды білдіріп тұр. Лексикалық мағынаны білдіретін морфема түбір морфема немесе негізгі морфема деп аталады да, грамматикалық мағыналарды білдіретін морфемалар немесе көмекші морфемалар деп аталады.

Әр түрлі тілдердегі түбір морфема мен аффикстік морфемалардың табиғаты әр түрлі болып келеді. Мысалы үшін қазақ тілі мен орыс тілін салыстырып көрелік. Қазақ тіліндегі жазу, жазба, жазылған деген сөздерді орыс тіліндегі писать, письмо записка, перепись деген сөздермен салыстырсақ, қазақ сөздерінің түбірі - пис. Жаз түбірі өздігінен жеке, дербес сөз ретінде қолданыла алады, ал орыс тіліндегі пис түбірі өздігінен дербес қолданыла алмай, сөз құрамында ғана (писать, письменный) қолданылады. Оның үстіне пис түбірі тек заттық мағынаны ғана білдірсе, жаз түбірі әрі заттық мағынаны (жазу ісі), әрі лексикалық мағынаны (етістіктің бұйрық райы, екінші жак) білдіреді. Пис деген сияқты орыс тіліндегі дербес қолданыла алмайтын түпкі түбірлерді тіл білімінде «өлі түбірлер» деп атайды. Жоғарыда айтылғандарға карап, қазақ тілінде өлі түбірлер мүлде жоқ екен деген қорытынды шықпауға тиісті. Мысалы, бүлік, бүлін, бүлдір деген сөздерді бір-бірімен салыстырсақ, олардың өлі түбірі бұл-деген де, ал - ік, - ін, - дір дегендер сөз тудыратын аффикстер. Семіз, семір сөздерінің өлі

түбірі - сем; жак, жан сөздерінің өлі түбірі - жа. Тырдай, жұрдай, нартай сөздерінің аффикстері - жай да, ал олардың өлі түбірлері - тыр, жор, нарт.

Бұлардың өлі түбір болатын себебі - олар өздеріне тиісті қосымшаларынсыз жеке тұрып қолданыла алмайды. Тек қосымшаларымен бірге алынғанда ғана олар сөз ретінде ұғынылады. Біз бұл жерде тарихи тұрғыдан алғанда ғана олар түбір бола алатындықтан айтып отырмыз. Әйтпесе бұлар қазақ тіл білімінде қосымшалармен бірге бір сөз ретінде қабылданып кеткен. Сондықтан да, қазақ тіліндегі түбір мағынасы мен формасы жағынан түбір ретінде де, түбір сөз ретінде де бір - біріне сәйкес келе береді. Бұл жердегі «түбір» деген мен «түбір сөз» деген бір емес. Мәселен, орыс тіліндегі пис морфемасы - түбір, ал писать - түбір сөз. Қазақ тіліндегі жаз морфемасы - әрі түбір, әрі түбір сөз. Өйткені, пис морфемасы дербес қолданыла алмаса, жаз түбір дербес сөз ретінде қолданыла береді. Қазақ тіліндегі бұл қасиет түркі тілдері мен ағылшын тіліне де тән.

Жоғарыда біз «пис түбір тек заттық мағына ғана білдіреді» дегенді айыттық. Орыс тіліндегі кейбір түбірлер (негізгі морфемалар) лексикалық мағынаны да білдіруі мүмкін. Мұндай жағдайда заттық мағынаны білдіретін түбір лексикалық мағынаны білдіретін сөз ретінде қолданылады да, заттық мағына мен лексикалық мағына бір-бірімен астасып қабаттасып кетеді. Мысалы, орыс тіліндегі бег (бежать), дар (дарить), дом (домик) дегендер - пис түбірі сияқты түбір морфемалар. Солай бола тұра да, бұлар лексикалық мағыналары бар дербес сөздер ретінде де қолданылады. Демек, орыс тілінде түбір (корень) деген ұғым өз алдына дербестігі жоқ пис - (писать), веж - (вежливый) тәрізді түбірлерді де, өз алдына дербестігін сақтаған бег, дар, дом тәрізді

түбір сөздерді де (пис -, веж - дегендер сөздер емес, олар тек түбірлер қамтиды. Ал қазақ тілінде пис-, веж- сияқты түбірлер жоқ, онда оқы, жаз, бүлін деген тәртізді түбір сөздер бар.

Енді түбір мен негіз деген терминдердің мән - мағынасына келелік. Түбір (корень) деп - сөздің ешбір жұрнақсыз - ақ, заттық (кейде лексикалық) мағына бере алатын, ары қарай бөлшектеуге келмейтін түп бөлшегін айтамыз. Мысалы, письмо, писать, выписка, опись сөздеріндегі пис - морфемасы немесе столик, столовая, настольный, застольный сөздеріндегі стол- морфемасы түбір болып саналады. Негіз (основа) деп - сөздің ешбір жалғаусыз өз алдына тұрып, лексикалық мағына бере алатын, өзгермейтін, түрленбейтін негізгі бөлшегі.

Негіз әдетте түбірден де, түбір мен жұрнақтың қосындысынан жасалынады. Яғни, түбір сөз де, туынды сөз де негіз бола алады. Осыған орай олар түбір негіз, туынды негіз деп те атала береді. Мысалы, дом, холод, один, завтра, комнат+а, бел+ый, смотре+ть - бұлар түбір негіздер; надом+ый, комнатушк+а, посмотре+ть - бұлар туынды негіздер. Болмаса қазақ тіліндегі егіншіліктің деген сөзді талдап көрелік. Мұның түбірі (түбір негіз) - ек, бірінші туынды негіз - егін, екінші туынды негізі - егінші, үшіншісі туынды негізі - лік; ал -тін - аффикстік (көмекші) морфема.

Түбір әр түрлі сөз таптарына ортақ қызмет ете алады. Мысалы, бас түбірі бастық, басшы, басшылық, баспа, баспалдақ деген зат есімдердің де, басты, бассыз деген сын есімдердің де, баста, басқар, бастап деген етістіктердің де түбірі болып саналады.

Негіз белгілі бір сөз табына жататын әр түрлі формаларға ортақ морфема ретінде қызмет етеді. Мысалы, басқар+ып, басқар+ғалы, басқар+ған, басқар+ар, басқар+атын дегендердің бәрі етістіктер. Бұлардың ортақ негізі (основа) - басқар морфемасы. Дәл осылар

бастықтар, бастыққа, бастықтан, бастығың деген зат есім формаларының ортақ негізі - бастық сөзі.

Аталған мысалдардан байқалатын бір нәрсе - орыс тіліндегі көптеген негіздердің құрамында олардың қай сөз табына тән екенін аңғартатындай грамматикалық көрсеткіштер (аффикстер) болады. Мысалы: комнат+а, комнатушк+а,- бұлар зат есімдер; бел+ый, повелевш+ий - бұлар сын есімдер; смотре+ть, посмотре+ть - бұлар етістіктер. Егер осы сөздердің құрамындағы -а, -ый/ий, -ть грамматикалық көрсеткіштерін негіздерден бөліп алсақ, онда ол негіздер өздігінен дербес қолданыла алмайды. Ал қазақ тіліндегі негіздердің құрамында ол сөздердің қай сөз табына қатысты екендігін аңғартатындай грамматикалық көрсеткіштердің болуы шарт емес. Мысалы: бас - 1) зат есім, 2) етістік; ақ - 1) сын есім, 2) етістік. Соған қарамастан бұл түбір негіздер (бас, ақ) дербес сөз ретінде жеке қолданыла береді.

Бұл құбылыс жалғыз қазақ тілінде ғана емес, бүкіл түркі тілдері мен ағылшын тілінде де солай. Оны мына салыстырудан көруге болады: книг+а - кітап -book; больш+ой-үлкен -biq; счит+ать-оқы-сонпт. Мұндағы орыс сөздері екі морфемадан- түбір және аффикстік морфемадан, ал қазақ, ағылшын тілдеріндегі балама сөздер бір ғана түбір морфемалардан құралған.

Түбір (негізгі) морфемаларда дербестік бар. Олар дербес сөз ретінде қолданыла алады. Ал аффикстік морфемаларда мұндай дербестік болмайды. Олар әрқашан сөз құрамында ғана қолданылады және сөз тыс ешқандай мағына білдіре алмайды.

Түбір морфема мен аффикстік морфемалардың тағы бір айырмашылығы- егер аффикстік морфемалар сөздердің белгілі бір тобының (мысалы, зат есімнің немесе сын есімнің) құрамында ғана қолданылса, түбір морфемалар бір емес, әр басқа сөз табына қатысты сөздердің құрамында ұшыраса береді. Мысалы, білімнен

деген сөздің құрамындағы-ім және -нен аффикстік морфемалар сөздердің зат есім деп аталатын тобында ғана ұшырасса, біл деген түбір морфема сөздердің зат есім (мысалы, білім) деп аталатын тобында ғана емес, сонымен бірге, етістіктер тобында да (білдіру,біліну, білісу), сын есімдер тобында да (білгіш, білімді) ұшыраса береді. Бір сөзбен айытқанда, аффикстік морфемалар белгілі бір сөз тобына ғана телулі болады.

Аффикстік морфемалар мағынасы мен қызметі жағынан түрліше болып келеді. Олардың ішінде түбір морфемаға жалғанып, ол түбірдің мағынасын нақтылай, саралай түсетін аффикстер бар. Ол аффикстің атын- жұрнақ деп атайды. Мысалы, көлшік деген сөздің құрамындағы -шік жұрнағы заттық ұғымды білдіретін көл деген түбірге жалғанып, оның мағынасын (кішкентай ғана көл, көл сияқты су) нақтылап тұр.

Сондай-ақ, түбір морфемаға жалғанып, бір сөзді екінші сөзбен байланыстырып, олардың өз ара қарым-қатынасын ғана білдіретін аффикстер бар. Олардың атын - жалғау деп атайды. Мысалы, көлдің жағасы дегендегі -дің мен-сы аффикстері сөз туыдырып тұрған жоқ, көл жаға деген сөздерді байланыстырып тұр.

Түбір морфемадан сөз тудыратын аффикстерді-сөз тудырушы аффикстер дейміз. Сөз тудырушы аффикстердің мағынасы деривациялық мағына деп аталады. Сөз бен сөзді байланыстырып, олардың бір-біріне қатынасын білдіретін аффикстер-сөз түрлендіруші аффикстер, ал олардың грамматикалық мағыналары реляциялық мағына деп аталады.

Сөйтіп, аффикстер (аффикстік морфемалар) екі үлкен топқа бөлінеді екен. Олар: жұрнақ және жалғау. Жұрнақ -сөз тудырады, ал жалғау (окончание немесе флекция) - сөз түрлендіреді. Әрбір жеке тілде олардың грамматикалық құрылысының ерекшеліктеріне

қарай жұрнақ үш түрге жіктелінеді. Олар: 1) префикс (приставка), 2) инфикс, 3) суффикс (постфикс).

Префикс түбірдің алдына қосылады. Мысалы: в+ход+ить - ис+ход+ить - находить - походить - сходить - уходить, со+труд+ник/ница/, пре+по+дава+тель+ница. Инфикс түбірдің ішіне қыстырылады. Бұл латын тілінде бар, орыс тілінде жоқ. Ал суффикс түбірден соң жалғанады. Мысалы: бала+лық, жылқы+шы, работ+ник, учи+тель, дом+ик.

Орыс тілінде префикс пен суффикс бар. Қазақ тіліндегі жұрнақ орыс тіліндегі суффикске сәйкес келеді де, түбірден соң жалғанады.

Түркі тілдерінде орыс тіліндегі тәрізді префикстер жоқ. Түркі тілдерінің бірі - қазақ тіліндегі беймаза, бейтаныс, бейуақ, бейхабар, наразы, намақұл деген сөздердің құрамындағы бей-, на-морфемаларының префикс екендігі рас. Бірақ ол қазақ тілінде префикс ретінде қызмет атқара алмайды. Бей-, на- префикстері иран тілдерінен енген сөздердің құрамында ғана қолданылып, сол сөздермен бірге келген, бөлшектенбейтін бір тұтас тұлға (форма) ретінде ұғынылады.

Жалғаулардың жұрнақтардан айырмашылығы - жұрнақтар сөз тудырса, жалғаулар - форма тудырады. Сөз тудырушы жұрнақ жалғанған сөзіне жаңа мағына үстеп, туынды сөз жасайды. Жасалған туынды сөздердің әрқайсысы дербес лексикалық бірлікке (сөзге) айналып, бөлек сөз ретінде қаралады. Мысалы, су деген түбірге жұрнақ жалғасак, су+лы, су+лық, су+ла, су+лан+дыр+у деген туынды өздер жасалады. Бұлардың мағаналары әр басқа. Ал сол су деген түбірге жалғау жалғасак, су+ға, су+ым, су+лар деген сөз формалары жасалады. Бұлардың лексикалық мағанасы бір-еу ғана, ал формалары - әр түрлі. Оларда тек грамматикалық мағыналар бар. Айталық, суға деген септік мағына, суым деген тәуелділік мағына, ал сулар дегенде көптік мағына танылады.

Ескерте кететін нәрсе: - жалғаулар әр уақыт тек грамматикалық мағына туғызады десек, біз қателесеміз. Кейде оның жұрнақтың орнына жұмсалып, лексикалық мағына да туғызатын кездері болады. Мысалы, босқа, текке, бекерге, кешке деген сөздерді бос+қа, тек+ке, бекер+ге, кеш+ке деп, түбір және аффикстік морфемаларға жіктеуге болады. Мұндағы -қа/ке, -ға/ге аффикстері барыс септік жалғауы екендігі ақиқат. Бірақ олар бұл жерде сөз түрлендіруші қызметін айырып, сөз тудырушы қызметке ауысқан. Сөйтіп, олар өзі жалғанған сөздерді үстеулерге айналдырған. Тіліміздегі жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің жалғаулары да дәл осындай қызмет атқара алады. Мысалы: баяғыда, күнде, әуелден, кенеттен, ретімен, кезекпен т. б.

Қазақ тілінде -у жалғауы жалғанған кейбір етістіктер тұйық етістік формасынан зат есімдерге айналған. Мысалы: жабу, егеу, көсеу, кашау, бояу т. б. Бұлардың құрамындағы -у морфемасы о баста форма тудырушы (тұйық етістік формасы) қосымша болған. Қазір ол форма тудырушы емес, сөз тудырушы жұрнақ ретінде танылып жүр. Шындығында да солай. Ол тұйық етістіктің жалғауы бола тұрып, зат есім, сын есім (бітеу, түзу) тудыратын жұрнаққа айналған.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ФОРМАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҒЫНАЛАРЫ

Грамматикалық тәсілдер

Біз сөзде лексикалық және грамматикалық мағына болады дегенді айттық. Грамматикалық мағыналар әр түрлі грамматикалық тәсілдер арқылы беріледі. Ол тәсілдер мыналар: 1) аффиксация тәсілі, 2) ішкі флекция тәсілі, 3) қосарлану тәсілі 4) көмекші сөздер

тәсілі, 5) сөздердің орын тәртібі тәсілі, 6) екпін тәсілі 7) интонация тәсілі.

1. Аффиксация тәсілі. Түбірге немесе негізгі аффикстер жалғану арқылы грамматикалық мағынаның берілуі — аффиксация тәсілі деп аталады. Бұл тәсіл әсіресе түркі тілдерінде жиі қолданылады. Мысалы, -шік, -ғыш, -дыр жұрнақтары қосылып, үйшік, жазғыш, жаздыр деген сөздерде деривациялық мағынаны білдіреді. Аффиксация тәсілі, түркі тілдерінен басқа, индоевропа тілдерінде де бар. Бірақ оларда сәл басқашалау. Айталық, славян тілдерінде, оның ішінде орыс тілінде сөз септелгенде немесе жіктелгенде, көп жағдайда түбірдің фонемалық құрамы өзгеріп кетеді. Мысалы: сон-сна, ходить-хожу т. б. Ал түркі тілдерінде олай емес. Түркі тілдерінде сөздердің септелуі немесе жіктелуі түбірдің фонемалық құрамын өзгертпейді. Мысалы: ұйқы - ұйқыға - ұйқыны - ұйқыдан; жүр - жүрмін - жүріндер т. б. Сондай - ақ, орыс тілінде көптеген аффикстердің әрқайсысы бір — бір мағынаны емес, бірден бірнеше мағынаны білдіреді. Мысалы, гост+ям деген сөздегі -ям аффиксі әрі барыс септігін (деталь, падеж), әрі зат есімнің көпше түрін білдіреді (гости+ям — гостям). Ал қазақ тілінде бұлар (көп мағына мен барыс септігі) өз алдына бөлек - бөлек аффикстер арқылы беріледі: қонақ+тар+ға. Ол аффикстер бірінің үстіне бірі жалғана береді.

Бұл — түркі тілдеріндегі аффикстер негізінен алғанда дара мағыналы болады деген сөз. Алайда түркі тілдерінде бірнеше грамматикалық мағынаны білдіретін аффикстердің де бар екендігін жоққа шығаруға болмайды. Мысалы: жер жырттық, егін салдық дегендердегі -қ аффиксі әр жақтық (1-ші жақ, жіктік жалғауы), әрі көпше мағынаны білдіреді. Кездесеміз, сөйлескенбіз дегендердегі —міз бен —біз аффикстері де дәл осындай. Бірақ түркі тілдерінде

бірнеше грамматикалық мағынаны білдіретін бұл тәрізді аффикстер орыс тіліне карағанда сирек ұшырасады.

Ескертетін нәрсе: түркі тілдерінде бір сөздің құрамында бірнеше аффикс қабаттасып келсе, түбірге алдымен жұрнақтар, содан кейін жалғаулар жалғанады. Сөз құрамында бірнеше жалғау қабаттасып келсе, алдымен көптік жалғауы, одан соң тәуелдік жалғауы, мұнан соң септік жалғауы, оның үстіне жіктік жалғауы жалғанады. Мысалы: ауыл+дар+ыңыз+дан+быз.

Орыс тілінде түбір мен аффикс бір-біріне әбден жымдаса, кіріге қосылса (бег-бежать), түркі тілдерінде олар жай ғана жалғаса қосылып, морфемалардың ара жігі аңғарылып тұрады (жүгір-жүгірді-жүгірген). Осыған орай, орыс тіліндегі түбір мен аффикстердің жымдаса, кіріге қосылу фузия деп аталса, түркі тілдеріндегі жалғаса қосылуы – агглютинация деп аталады. Фузия индоевропа тілдеріне тән, агглютинация – түркі, монғол, угоро-фин тілдеріне тән.

2. Ішкі флекция тәсілі. Грамматикалық мағыналарды білдірудің басты тәсілдерінің бірі – ішкі флекция тәсілі. Ішкі флекция тәсілі дегеніміз – түбірдің дыбыстық құрамының өзгеруі арқылы грамматикалық мағынаны білдіру тәсілі. Бұл тәсіл – әсіресе семит тілдеріне (араб, еврей т. б.) тән тәсілі. Мысалы, араб тіліндегі «жазу» деген сөз – ktb деген дауыссыз дыбыстардан құралады. Осы түбірді katib деп өзгертсек, ол «жазып отырушы», kitab – «кітап», kutub – «кітаптар», kataba – «жазды», aktub – «мен жаздым», uktub – «жаз». Бұл мысалдан араб тілінде түбірдің құрамындағы дауыссыздардың аралығына дауыстылардың енуі және олардың өзгеруі аффикстердің қызметімен пара – пар екенін көреміз.

Ішкі флекция неміс (Mutter – шеше, Mutter – шешелер), ағылшын (foot – аяқ, feet – аяқтар), орыс (называть – наавать) тілдерінде де кездеседі. Мысалы, орыс тіліндегі убирыть – убраться

деген сөздерде видтік мағына, жекешелік мағына, етістік мағына бар. (Алайда аталған тілдерде түбір сөздерге аффикстер де жалғана береді. Дегенмен оларда ішкі флекция айырықша қызмет атқарады. Сондықтан да, бұл тілдер флективті қатарына жатады).

3. Қосарлану тәсілі. Екі сөздің қосарлануы да грамматикалық мағынаны білдірудің тәсілі ретінде қызмет етеді. Қосарлану тәсілі түркі тілдерінде кең тараған және жиі қолданылады. Мысалы: қора – қора, тау – тас т. б.

Қосарлану арқылы грамматикалық мағына туғызатын форма ретінде әсіресе күшейтпелі шырай мағынасын беретін үстеме буын арқылы жасалған қып – қызыл, сап – сары деген сияқты қосарлануды айтуымыз керек. Бұлай қосарлану тек сын есімдерге тән және нағыз грамматикалық мағына беретін форма. Ол сын есімдерге күшейту мағынасын жамайды (Ал жоғарыда қора – қора, тау – тас дегендерде лексикалық мағына бар. Оларда сөз тудыру қызметі басым болса, бұларда форма тудыру қызметі басым).

4. Көмекші сөздер тәсілі. Тілде негізгі атауыш сөздермен бірге көмекші сөздер де болатындығы белгілі. Атауыш сөздерде дербестік болса, көмекші сөздерде дербестік жоқ. Сондықтан да, олар аффикстерге ұқсас қызмет атқарады. Мысалы, университетке оқу үшін келдім дегендегі көмекші сөз – үшін. Үшін көмекші сөз қандай қызмет атқарып тұр? «Оқу үшін келдім» дегенді «оқ+у+ға келдім», «оқы+ға+лы келдім» деуге болады. Ендеше, «үшін» көмекші сөзі -ға (барыс септігі), -ғалы (көсемше жұрнағы) аффикстерінің қызметін атқарып тұр. Бұдан шығатын қоратынды: көмекші сөздер де грамматикалық мағына туғызудың бір тәсілі екен.

Көмекші сөздердің түрлері көп. Олардың білдіретін грамматикалық мағыналары да алуан түрлі.

Көмекші сөздердің бірі - жалғаулықтар деп аталады. Олар сөйлем мүшелерін байланыстырады. Мысалы: оқу мен тәрбие, тындайық та қайтайық.

Көмекші сөздердің екінші түрі – септеуліктер (послелоги) деп аталады. Ол орыс тіліндегі предлогтарымен (в, к, на, над, за, после, перед, для т. б.) бірдей қызмет атқарып, сөйлем мүшелерінің арасындағы бағыныпқылық қатынасты білдіреді. Мысалы: сабақ+ка дейін, сабақ+тан соң дегендердегі септеуліктер – дейін, соң. Бұлар өзінің алдында тұрған сөздердің белгілі бір септік жалғауларында тұруын керек етіп тұр. Сондықтан да, олар септеуліктер деп аталынады.

Көмекші сөздердің үшінші түрі – демеуліктер (частицы): алыс па? сен ғана, кешікті – ау, әнін ән - ақ екен, айтыпты – мыс. Бұлар негізгі сөзге сұрау, шектеу, күшейту, күдіктену мағыналарын үстейді.

Көмекші сөздердің тағы бір түрі - көмекші етістіктер. Бұлар негізгі етістіктерге тіркесіп, алуан түрлі грамматикалық мағыналарды білдіреді. Мысалы: айт+а берді - істің созылыпқылығын, айт+ып болды - істің аяқталғанын, айт+а бастады - істің басталуын, айт+а қойды - істің тездігін білдіреді.

Роман тілдері мен герман тілдерінде қолданылатын артикльдер де көмекші сөздердің бірі (Бұлар славян, түркі тілдерінде кездеспейді). Артикльдер белгілілік пен белгісізді, рол категориясын бір – бірінен ажырату үшін қолданылады. Француз тілінде артикльдер жекеше мен көпшені де айыра алады. Мысалы: ағылшын тілінде the (зе) – белгілікті, a/an (э, эн) – белгісіздікті білдіреді; the book – осы кітап, a book – кез – келген кітап. Фр. le journal – un journal (газет), le paysan – шаруа, les paysans – шаруалар (көптік катег.).

5. Сөздердің орын тәртібі - грамматикалық тәсілдердің бірі. Сөз түрлендіруші формалар жоқ немесе өте аз тілдерде сөздердің орын тәртібінің мәні айырықша. Мәселен, қытай тілі мен ағылшын тілінде сөздердің орын тәртібі грамматикалық тәсілдердің ішінде басты тәсілдердің бірі. Мысалы: the Father loves the son – әке сүйеді бала (әке бала + сын сүйеді). Мұндағы сөйлем мүшелерінің орнын ауыстырсақ, сөйлем мүлде басқаша мағынаға ие болады. Баяндауыштың алдында тұрса – бастауыш, баяндауыштан соң тұрса - толықтауыш деген сияқты. Міне, сөздердің орын тәртібі - грамматикалық мағына атқарады дегеніміз осы. Орыс тілінде де дәл сондай: Мать (бастауыш) любить (баяндауыш) дочь (толықтауыш).

Сөздердің орын тәртібі түркі тілдерінде кейде анықтауыш пен анықталғыш сөздің жігін ажыратуға көмектеседі. Мысалы: сағат қалта - сағат салатын қалта, ал қалта сағат - қалтаға салатын сағат. Бұдан арыға бармайды, барса (инверсия) тек стильдік қызмет атқарады. Мысалы: Тарт қолыңды Ветнамнан (Шешенстаннан)! Мұндайда сөйлем мүшелерінің табиғаты өзгермейді.

Француз тілінде септеу (склонение) жоқ. Сондықтан онда сөздердің орын тәртібі ең басты грамматикалық ретінде қолданылады. Мысалы: Henri appele Alfert – Анри шақырады Альберт/ті/. Болмаса керісінше.

6. Екпін тәсілі. Сөз екпіні тиянақсыз, жылжымалы болса, ол да грамматикалық тәсіл ретінде қызмет атқарады. Мысалы: мука – азап, мука – ун; замок - қорған, замок - құлып. Екпін бір буыннан басқа буынға жылжыса, әр түрлі грамматикалық мағынаны (форманы) білдіреді. Мысалы: окна – женеше, ілік септік (им. пад), окна - көпше, атау тұлғада; руки, ноги – руки, ноги дегендер де сондай.

7. Интонация тәсілі. Екпін сөзге қатысты болса, интонация - фразға, сөйлемге қатысты болады. Интонациясына қарап, фраза

мен сөйлем сұрау мәнінде ме, жоқ, байымдау немесе көтеріңкі (лепті) мәнінде ме? дегенді білуге болады. Мысалы: сынақты (зачет) тапсырдың ғой (байымдау, тұжырымдау). Сынақты тапсырдың ғой (сұрау)? Кейде сөз тіркесі мен сөйлем де интонация арқылы ажыратылады. Мысалы: Ол студент (сөз тіркесі), ол – студент (сөйлем).

Тілде «ой екпіні» (логикалық екпіні) деген болады. Сөйлемдегі кай сөзге ой екпіннің түсуіне байланысты оның мән - мағынасы әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы: - Сен кітапты әкелдің бе? Ой екпініне байланысты жауап та әр түрлі болады: 1) – Иә, мен (әкелген), 2) Кітапты (әкелдім). 3) Иә әкелдім (кітапты).

Сонымен, грамматикалық мағыналарды білдірудің тәсілдері алуан түрлі екен. Олар екі топқа бөлінеді: 1) синтетикалық тәсілдер (аффиксация, ішкі флекция, екпін, қосарлану), 2) аналитикалық тәсілдер (көмекші сөздер, сөздердің орын тәртібі, интонация). Синтетикалық тәсіл сөз ішінде болады, ал аналитикалық тәсіл сөздің сыртында болады.

Синтетикалық тәсілдер жиі қолданылатын тілдер - синтетикалық тілдер, аналитикалық тәсілдер жиі қолданылатын тілдер - аналитикалық тілдер деп аталынады.

Грамматикалық формалар мен мағыналар

Біз жоғарыда грамматикалық тәсілдер туралы сөз еттік. Енді грамматикалық формалар мен грамматикалық мағыналар туралы сөз етпекпіз. Бұл үшеуі бір-бірімен тығыз байланысты. Грамматикалық мағына белгілі бір грамматикалық формамен айтылады. Ал грамматикалық тәсіл грамматикалық мағынаны грамматикалық форма арқылы білдірудің жолы болып саналады.

Тілдегі грамматикалық мағыналар грамматикалық формалар арқылы беріледі. Мысалы, «бірінші жақ формасы», «нақ осы шақ формасы», «шығыс септік формасы» дейміз. Олар жақтық, шақтық, септік мағыналарын береді. Сөз қанашама формада қолданылса да, ол әр басқа сөз емес, бір сөз ретінде ұғынылады. Мысалы: ағаш+тың, ағаш+қа, ағаш+ты, ағаш+та, ағаш+тан, ағаш+пен т.б.

Бұл жерде алты форма, бір-ақ сөз бар.

Сөз формалары деп- сөздің лексикалық мағынасына қосымша грамматикалық мағыналарды жамайтын формаларды ғана айтамыз. Бұл тұрғыдан жазу (писать), жазушы (писатель) дегендер бір сөздің формалары болып саналмайды, өйткені жазу – іс-әрекетті көрсетсе, жазушы - жазуға бейім адамды көрсетеді. Ал жақсы – жақсырақ, келді- келеді-келсе десек, бұлар-грамматикалық формалар. Форма, әдетте, белгілі бір мағынаны білдіреді, мағынасыз форма жоқ. Ендеше, әр түрлі грамматикалық мағыналарды білдіретін сөз формаларын - грамматикалық формалар деп атаймыз. Мысалы: ек, егініз, ексін, егейік- бұлар бір сөздің әр түрлі грамматикалық формалары. Ал ек, егінше, егіс - бұлар ек деген түбірден жасалған әр басқа сөздер. Өйткені соңғылар әр басқа лексикалық мағыналарды білдіріп тұр.

Формалардың ішінде біреуі негізгі, ал қалғандары туынды формалар болады. Мысалы, атау септік-негізгі форма, қалған септіктер- туынды формалар. Туынды формалар негізгі формалардан жасалады. Екінші жақ бұйрық рай формасы (жаз)- негізгі форма, ал ашық рай (жазда), шартты рай (жазса), қалау рай (жаз+ғы+м келеді) – туынды формалар.

Сөз формалардың екі түрі бар: 1) синтетикалық формалар, 2) аналитикалық формалар.

1) Сөздің синтетикалық формалары. Сөздің синтетикалық формаларын аффиксация арқылы және ішкі флекция (дыбыстарын

алмасуы) арқылы жасалады. Мысалы, стол-столы, ағыл. table(үстел)- tables (үстелдер). Бұл сөздердің көпше формалары аффикстері арқылы жасалып тұр. Аффиксация тәсілінің префиксация, инфексация, суффиксация деген түрлері бар. Бұлар сөздің қай жерінен қосылатындығымен ерекшеленеді.

Қазақ тілінде сөздің формалардың жасайтын- жалғаулар (көптік, тәуелдік, септік, жіктік). Олардың кейбіреулері сөз тудырушы қызмет атқарады. Мысалы: тебеген, босқа, жүресінен, егеу.

Сөздің синтетикалық формалары ішкі флекция арқылы да жасалады. Мысалы: ағыл. man (ер, еркек) – men (ерлер, еркектер), нем. Gast (қонақ) – Gäste (қонақта). Соңғы сөз әрі ішкі флекция, әрі аффиксация арқылы жасалған.

2) Сөздің аналитикалық формалары. Сөздердің аналитикалық формасы дербес (атауыш) сөз бен көмекші сөздің тіркесінен жасалады. Мысалы: келе жатыр. Бұл – екі сөздің тімен емес, екі форма емес, бір сөздің күрделі (аналитикалық) формасы; бір тұтас грамматикалық бірлік. Кел дегенде лексикалық мағына бар, ал жатыр дегенде бұл жерде дербес лексикалық мағына жоқ. Ол алдыңғы толық мағыналы дербес сөзге тіркесіп оған осы шактық мағына үстеп тұр. Бұл жағынан жатыр көмекші етістігінің қызметі, келеді, келмек, келіпті, келген дегендердегі – еді,- мек, -і,- мек, -іпті, -ген аффикстердің қызметтерімен бірдей. Бұл аффикстердің қызметтері де -шактық мағына туғызу. Орыс тіліндегі будет работать (келер шак) деген де аналитикалық форма. Оны работать - работаеяебэяябөткен шак)- работает (осы шак) дегендермен салыстырсақ, бұл айтқанымыз дәлелдене түседі. Көмекші сөз өзінің грамматикалық табиғаты мен қызметі жағынан сөз түрлендіруші (форма тудырушы) морфема барабар қызмет атқарады.

Грамматикалық категориялар

Грамматикалық категория грамматикалық мағына мен грамматикалық формамен тығыз байланысты. Өйткені біріншіден, грамматикалық мағына грамматикалық категорияның элементі ретінде өмір сүреді, соңына кіреді. Екіншіден, қандай бір грамматикалық категория болсын, ол кейінде екі түрлі формада көрінуі мүмкін. Мысалы, бір ғана септіктің формасы өздігінен септік категориясын құрай алмайды. Септік категориясы болу үшін, тілде атау септіктен басқа ілік, барыс, жатыс, табыс ... т.б. септіктердің болуы шарт. Сонда ғана септік категориясы грамматикалық категория ретінде қанша алады. Жақ (1-жақ, 2-жақ,, 3-жақ) категориясы, шырай (жай, салыстырмалы, күшейтпелі шырай) категориясы туралы да осыны айту керек.

Сөйтіп, грамматикалық категория біртектес грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық формалардың жиынтығынан құралады. Мұндағы "біртектес грамматикалық мағыналар" дегеніміз не? Ол - бір грамматикалық категорияның жалпы мағынасы (ер басқа емес) біреу ғана, - деген сөз. Мысалы, шак категориясы осы шак, өткен шак, келер шак формаларында көрінгенімен, олардың мағыналары біреу ғана, яғни шактық (мезгілдік, уақыттық) мағына. Біртектес шактық мағыналар әр түрлі грамматикалық формалармен беріліп, жалпы грамматикалық шак категориясын құрап тұр. Ендеше, "осы шак категориясы", "өткен шак категориясы", "келер шак категориясы " деп атау қате. Ондай категориялар жоқ, бір ғана "шак категориясы" деген бар. "Өткен шак", "осы шак" дегендер -грамматикалық мағыналар. Олардың әрқайсысына тән өзіндік формалары болады. Шак категориясы бір шактан емес, күллі шактардың мағыналары мен формалардың жиынтығынан құралады.

Бұған қарап, белгілі бір грамматикалық категорияға кіретін грамматикалық мағыналардың бір-бірінен айырмашылықтары жоқ екен деп айтуға болмайды. Олардың айырмашылықтары да, ұқсас (ортақ) жақтары да бар. Мысалы, жақ категориясына енетін I жақ, II жақ, III жақ дегендердің ұқсас жағы - жақтық мағынасы. Ал айырмашылықтары - I жақтың - мен, II- жақтың - сен, III-жақтың - ол дегендерді білдіретіндіктері.

Сөздің бір формасы бірден бірнеше грамматикалық категорияны білдіруі мүмкін. Мысалы: жазғыз деген сөздің формасында 3 түрлі грамматикалық категорияның элементтері бар. Олар: бұйрық рай, екінші жак, өзгелік етіс. Бұған керісінше бір грамматикалық категория әр түрлі формамен берілуі мүмкін. Мысалы: студент+ке, студентк+е, студенті+не дегендердегі бір ғана барыс септігі әр түрлі формалармен (-ке, -е, -не) берілген. Бірақ бұлар әр басқа категориялар емес, бір ғана септік категориясы. Күшейтпелі шырай да бірде синтетикалық тәсіл арқылы (кып-қызыл) , бірде формасына қарап, оларды әр түрлі категория екен деп қалмау керек.

Белгілі бір грамматикалық категорияның дүние жүзіндегі барлық тілде болуы шарт емес. Ол грамматикалық категория бір тілде болғанымен екінші тілде болмауы мүмкін. Мысалы, орыс тілінде бар вид (совершенный вид, несовершенный вид) категориясы француз, неміс тілдерінде кездеспейді. Немесе қазақ тіліндегі тәуелдік категориясы орыс тілінде (славян тілдерінде) жоқ. Грамматикалық род категорияны орыс, неміс, француз тілдерінде бар, бірақ ол ағылшын тілі мен түркі тілдерінде ұшыраспайды.

Белгілі бір грамматикалық категория әр тілде әр түрлі дәрежеде көрінуі мүмкін. Мысалы, араб тілінде 3 септік болса, орыс тілінде - 6, қазақ тілінде - 7, эстон тілінде - 15 септік бар. Грамматикалық етіс категориясы көптеген тілдерде бар. Бірақ оның өзгелік етіс (каузатив) түрі түркі тілдері мен француз тіліне ғана тән. Ол славян тілдерінде кездеспейді. Орыс тілінде род категорияның я түрі болса, француз тілінде оның екі-ақ түрі бар (онда средний род жоқ).

Бұдан шығатын қорытынды: әр тілдің өзіне тән грамматикалық ерекшеліктері болады екен. Солай дей тұрсақ та, көптік, септік, жак, шақ, рай, етіс категорияларының, көптеген тілдерге тән екендігін айтуымыз керек.

Грамматикалық категорияның көпшілігі белгілі бір сөз таптарына телулі болады. Мысалы, род, септік, көптік категориялары есімдерге тән болса, жак, шақ, рай, етіс категориялары етістіктерге қатысты.

Сонымен, грамматикалық категория деп – біртектес грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық формалардың жиынтығын айтады. Грамматикалық категориялар – көптік, септік, жак, шақ, рай, етіс, т.б. категориялар.

СӨЗ ТІРКЕСІ МЕН СӨЙЛЕМНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Синтаксистің негізгі қарастыратын мәселелері: сөз тіркесі мен сөйлем, олардың құрылымы мен түрлері, сөз тіркесі мен сөйлемдегі сөздердің байланысу тәсілдері мен формалары.

Сөз тіркесінің құрылымы

Сөз тіркесі сөздердің бір-бірімен тіркесіп қолдануынан жасалады. Сөз тіркесі жасалу үшін, оның құрамындағы сөздер мағыналық және грамматикалық жағынан байланысты айтылуы шарт. Мағыналық жағынан байланыс деп – сөздердің сөз табы ретіндегі жалпы категориялық мағынасын, ал грамматикалық жағынан байланыс деп – бір сөздің басқа бір сөзге грамматикалық жағынан бағыныштылығын айтамыз. Яғни сөз тіркесіндегі сөздер белгілі бір грамматикалық формада тұрып, олардың бірі-басыңқы (ұйтқы) жағдайда байланысады.

Сөз тіркесіндегі басты рольді оның басыңқы сынары атқарады. Басыңқы сөздің қай сөз табынан болуының үлкен мәні бар. Өйткені сөз тіркесінің құрылымы оның құрамындағы ұйтқы сөздің қай сөз табына қатысты болуына қарай айқындалады. Мәселен басыңқы сөз зат есім болса, ол өзінің алдында тұрған анықтауыш сөздермен, яғни сын есім, сан есім, есімдік, есімшелермен тіркеседі. Мысалы: **Ақылды адам, бес кітап, бұл бала, барар жол** т.б. Бұл сын есімдер басыңқы сыңар бола алмайды деген сөз емес. Сын есімдер де басыңқы сыңар бола алады. Бірақ сын есімдер басыңқы сыңар болғанда өзінің алдындағы есімдердің атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұруын керек етеді. Мысалы: **ақылға бай, тастан қатты, қулықты көргіш.**

Етістіктер ұйтқы (басынқы) сөздер ретінде өзіне бағынышты зат есімдермен де, үстеулермен де, көсемшелермен де, еліктеу сөздермен де тіркесе береді. Мысалы: **тауға шығу, ерте тұру, кадала қарау, бұрқ-бұрқ қайнау.**

Сонымен, сөз тіркесін құрастырушы сөздер бір-бірімен синтаксистік байланысқа түседі екен. Ол синтаксистік байланыстың тіл-тілде бірнеше түрі бар. Олар: қиысу, матасу, менгеру, қабысу, жанасу.

Қиысу деп – басынқы сөз бен бағыныңқы сөздің бір-бірімен жекелік-көптік жағынан, септік жағынан, род жағынан байланысуын айтамыз. Мысалы: орыс тілінде высокая гора – высокие горы, высокой горы – высоких гор. Немесе: он играл – она играла.

Қиысу орыс тілінде сөз тіркесіне де, сөйлемге де қатысты болса, қазақ тілінде ол тек сөйлемге қатысты. Мысалы: Мен келдім, сен келдің. Қазақ тілінде қиысу – сөз тіркесінің байланысы емес, сөйлем мүшелерінің байланысы. Ендеше оны предикативтік байланыс деп атау керек.

Қазақ тілінің екінші ерекшелігі – септік жалғаулары арқылы байланысуды қиысу демеяді, оны матасу, менгеру деп екі түрге бөліп қарастырады. Мысалы: Менің кітабым (матасу), кітаптан оқыдым (менгеру).

Матасу – ілік жалғаулы сөз бен тәсдік жалғаулы сөздің байланысы. Мысалы: Менің кітабым, сіздің кітабыңыз. Мұнда басынқы сөз тәуелдік жалғауында тұрады да, бағыныңқы сөз ілік септік жалғауында тұрып, анықтауыш қызметін атқарады.

Менгеру деп – сөз тіркесі құрамындағы басынқы сөз (етістік) бағыныңқы сөздің атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұруын керек ететін байланысты айтамыз. Мысалы: Киім+ді тазалау, ауыл+ға бару, үй+ден шығу, жолдасы+мен кездесу.

Қиысу деп – сөз тіркесі құрамындағы бағыныңқы сөз басынқы сөзбен жалғаусыз, қатар тұру арқылы байланысуын айтамыз. Мысалы: Ағаш үй, ак орамал, он дәптер, білген кісі, барлық адам.

Сөз тіркестерінің жалғаусыз байланысуының тағы бір түрі бар. Оны жанасу деп атаймыз. Егер қабыса байланысқан сөз тіркесінің басынқы

сынары зат есім болса (мысалы: үй, орамал, дәптер, кісі, адам), жанаса байланысқан сөз тіркесінің басынқы сынары – етістік болады. Мысалы: кеше келу, жапалақтап жауу, қатты сүйсіну, екі жеу, сылқ-сылқ күлу.

Жанасудың қабысудан тағы бір ерекшелігі - Қабысу тек қатар тұру арқылы байланысса, жанасу қатар тұрып та алшақ тұрып та байланыса береді. Мәселен **малшылар жайлаудан кеше келді** дегенді малшылар кеше жайлаудан келді, кеше малшылар жайлаудан келді деп «кеше» сөзінің сөйлемдегі орнын ортасына, басына, аяғына ауыстырсақ, **кеше келу** деген сөз тіркесінің байланысы бұзылмайды.

Сонымен, сөз тіркесі дегеніміз не?

Сөз тіркесі дегеніміз - мағыналық жақтан да, грамматикалық жақтан да өзара байланыста, бірлікте болатын, толық мағыналы кемінде екі сөздің синтаксистік тіркесі. Синтаксистік сөз тіркесі немесе еркін сөз тіркесі сөйлеу кезінде жасалады. Ал синтаксистік сөз тіркесіне ұқсас күрделі сөздер, басқа тіркестер, мәселен, атауыш сөз бен көмекші сөздің тіркесі және фразеологиялық тіркестер бұрыннан жасалған, даяр тұрған лексикалық единицалар ретінде қарастырылады да, олар сөз тіркесінің құрамына емін-еркін ене алады. Өйткені толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркестері, күрделі сөздер мен фразеологиялық бірлікте бір нәрсенің тұрақты атаулары. Олар номинативтік қызмет атқарады. Мысалға *кәрі жілік, Жоғары Кеңес, Қазақстан Республикасы* дегендерді алалық. Бұлар - күрделі сөздер. Олардың алдыңғы сынарлары (кәрі, жоғарғы, қазақ) соңғы сынарларының сапасын да, қасиетін де білдірмейді. Бұл сөздер өздерінің мағыналық дербестігінен айырылып, кейінгі сынарларымен бірге, бір бүтін сөз ретінде ұғынылады. Ал синтаксистік сөз тіркесінің құрамындағы бағыныңқы сынарлар өздерінің мағыналық дербестігін сақтап, өзінен кейінгі сөздерді(басынқы сынарларды) анықтайды, толықтайды немесе пысықтайды.

Дәл осы сияқты, еркін сөз тіркесінің толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесінен де, фразеологиялық бірліктен де айырмашлығы бар. Айталық, көлге дейін (бару), тауға қарай (жүру) дегендерді алсақ, бұлар

толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесінен жасалып тұр. Оларда басқа бір сөздің жетпей тұрғандығы, мағыналық жақтан аяқталмағандығы, тыянақты емес екендігі аңғарылады. Егер оларға бару, жүру деген толық мағыналы сөздерді қоссақ, сонда ғана олардан семантикалық тыянақтылығы бар сөз тіркестері жасалынады. Ал бұл сияқты тыянақтылық синтаксистік сөз тіркестірінің өз табиғатында бар.

Фразеологиялық сөз тіркестері де дәл осындай. Олар да бұрыннан жасалып қойған, даяр тұрған бірліктер ретінде еркін сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамына ене алады. Өйткені фразеологиялық бірліктерді құрамындағы сынарлардың әрқайсысы әр басқа мағынаны емес, барлығы жиналып келіп, бір бүтін мағынаны білдіреді. Осыған орай белгілі бір фразеологиялық бірлік сөйлемде бір ғана мүше ретінде қызмет атқарады. Ал синтаксистік сөз тіркесінің құрамындағы сынарлардың әрқайсысы сөйлемнің әр басқа мүшесі болады.

Сөйтіп, сөз тіркесі - кемінде екі дербес сөздің бағынықы-басынқы байланыстың негізінде жасалған синтаксистік бірлік екен. Синтаксистік сөз тіркесінің күрделі сөз бен де, фразеологиялық сөз тіркестерімен де, толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесімен де сырттай ұқсас болғанымен, олардан түбірлі айырмашылықтары болады.

Енді синтаксистік сөз тіркестерінің түрлеріне келелік. Құрамына қарай сөз тіркестері:

1) жалаң сөз тіркесі, II) күрделі сөз тіркес және III) аралас сөз тіркес, - болып үшке бөлінеді. Бұлай бөлуде сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің саны емес, оның қандай байланыстардың (айталық қабысу, матасу т.б.) негізінде жасалғандығы ескеріледі.

Жалаң сөз тіркесі деп – сөйлемдегі сөздердің саны қанша екендігіне қарамастан олардың бәрі сөз тіркесінің бір-ақ түрімен (айталық менгеру немесе қабысу) байланысуын айтамыз. Мысалы: сөзді тыңдау - екі мүшелі, шөпті қораға тасу - үш мүшелі, шығарманы орысшадан қазақшаға аудару -

төрт мүшелі тіркес. Бұлардың құрамындағы сөздердің бәріде менгеру арқылы байланысқан.

Күрделі сөз тіркесі деп - бір ғана ұйтқы (басынқы) сөзге келтіретін әр басқа байланыс түрлерінің (мәселен менгеру мен жанасудың) жиынтығын айтамыз. Мысалы: Шығарманы қызығып оқу. Бұл- күрделі сөз тіркесі. Ол шығарманы оқу, қызығып оқу деген екі жалаң сөз тіркесіне құралған. Біріншісі - менгеру, екіншісі - жанасу. Бірақ екеуі де бір ғана оқу деген ұйтқы сөзге келіп байланысқан.

Ал аралас сөз тіркесі деп - әр басқа ұйтқы сөзге тірелетін әр түрлі байланыстардың жиынтығын айтамыз. Мысалы: Мазмұнды шығарманы қызығып оқу. Мұнда үш түрлі сөз тіркесі бар. Олар: 1) мазмұнды шығарма – қабысу; ұйтқы сөзі - "шығарма", 2) шығарманы оқу – менгеру; ұйтқы сөзі - "оқу". Бұл үш түрлі байланыс екі ұйтқы сөзге тіреліп, бір күрделі тіркестің құрамында түйісіп тұр. Мұны аралас сөз тіркестері дейміз.

Сөйлемнің құрылымы

Сөйлем - ең басты тілдік бірліктердің бірі. Ол – коммуникативтік қызметі бар синтаксистік бірлік. Мұндағы "коммуникативтік" деген сөз – «бір нәрсе жайында хабар беру» дегенді білдіреді.

Сөйлем мен сөз тіркесінің айырмашылығы бар. Мысалы, жер жыртылды деген мен жер жырту дегенді салыстырып көрелік. Мұның біріншісі – сөйлем, екіншісі – сөз тіркесі. Сөйлем – бірдеме жайында хабар береді. Ал сөз тіркесі – бір нәрсені атайды. Бұл сөйлем – коммуникативтік қызмет, ал сөз тіркесі – номинативті қызмет атқарады деген сөз.

Демек, сөйлемнің өзіне тән құрылымдық үлгісі болады екен. Ол үлгі – бастауыш-баяндауыштық құрылым, яғни предикативтілік қатынас.

Сөйтіп, сөйлем дегеніміз – құрылымдық үлгісі бар синтаксистік бірлік. Ол бірдеме жайында хабарлайды, яғни ол коммуникативтік қызмет атқарады. Осы тұрғыдан қарағанда тілімізде кездесетін Қап! Бәрежелді! Жақсы. Алло! Немене? Кеш жарық! Рахмет! Жок. Бар. Иә. Ей, жігіттер! – деген сияқты

айтылыстар (высказывание) сөйлем бола алмайды. Өйткені бұларда бастауыш-баяндауыштық құрылым жоқ және олар бір нәрсе жайында хабар бермейді.

Сөйлемге тән белгілердің бірі – интонация. Өйткені кез келген сөйлем белгілі бір интонациямен айтылады. Сондықтан да, сөйлем жеке сөз бен сөз тіркесінен құрылымдық үлгісі жағынан ғана емес, интонациясы жағынан да ажыратылады.

Беретін хабарының мақсатына қарай сөйлемдер екі топқа бөлінеді. Оның бірі – хабарлы сөйлемдер, екіншісі – сұраулы сөйлемдер.

Хабарлы сөйлем бір нәрсені хабарлау үшін жұмсалып, хабарлау интонациясымен айтылады. Мысалы: Жолаушылар Ақшоқыдан шықты. Ал сұраулы сөйлем бірдеме жайында хабар алу үшін жұмсалып, сұрау интонациясымен айтылады немесе сұрау есімдіктері (кім? не?) мен сұраулық демеуліктердің (ма/ме) бірі енгізілу арқылы жасалынады. Мысалы: Кімдер Ақшоқыдан шықты? Немесе: Жолаушылар Ақшоқыдан шықты ма?

Хабарлы сөйлем де, сұраулы сөйлем де интонациялық тәсілдер арқылы лепті сөйлемге айналуы мүмкін.

Мұндайда лепті сөйлем эмоционалды-экспрессивті қасиетке ие болады да, адамның көңіл күйіне байланысты жайларды, мысалы, қуану, шаттану, шошу, күдіктену, еркелету т.б. білдіреді. Бұларды білдіру үшін сөйлемде арнаулы модаль сөздер мен одағай сөздер де қолданылады. Мысалы: Бәрекелді (айналдарайын-ай), жолаушылар Ақшоқыдан шығыпты ғой (шықты дей ме?).

Сөйлемдер өзін құрастырушы компоненттерінің арасындағы байланыс салалас байланыс және құрмалас сөйлем болып екі топқа бөлінеді. Жай сөйлем сөз тіркестерінен жасалса, құрмалас сөйлем екі не үш жай сөйлемнен жасалады.

Құрмалас сөйлем компоненттерінің арасындағы байланыс салалас байланыс түрінде болуы мүмкін. Осыған орай құрмалас сөйлемдер 1) салалас

құрмалас сөйлем, 2) сабақтас (бағыныңқылы) құрмалас сөйлем және 3) аралас құрмалас сөйлем болып, үш топқа жіктеледі.

Салалас құрмалас сөйлем деп – құрастырушы компоненттері салаласа байланысқан сөйлемді айтамыз. Сабақтас құрмалас сөйлем деп – құрамындағы компоненттерінің бірі екіншісіне бағына байланысқан сөйлемді айтамыз. Ал аралас құрмалас сөйлем деп – құрмаластың үш не төрт сөйлемнің бірі екіншісімен салаласа, ал екіншісі үшіншісімен сабақтаса байланысқан құрмалас сөйлемді атаймыз.

СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ

Бұған дейін біз жалпы тіл білімінің мәселелерін сөз еттік. Дәл осы сияқты жалпы тілдерге ортақ сөз таптары туралы да сөз етуге болады. Біз ендігі жерде жалпы тілдерге ортақ сөз таптары туралы сөз етпекшіміз. Оны сөз таптарының жалпы теориясы (общая теория частей речи) деп атауға болады.

Сөз таптарының теориясы не үшін керек?

Сөз таптарының жалпы теориясы таза практикалық міндеттерді шешу үшін, яғни тілдердің ғылыми грамматикаларын жасау үшін, көптеген тілдерге тән, жалпылама ортақ жайларды айқындау үшін қажет.

Сөз таптарының шығуы мен дамуы

Бірсыпыра зерттеушілер сөз таптарының шығуын сөйлем мүшелерімен байланыстырады. Мысалы, акад. И.И.Мещанинов өзінің «Сөйлем мүшелері мен сөз таптары» (М., 1945) деген кітабында былай деп жазды: «Сөйлемде зат есім – бастауыш немесе толықтауыш, сын есім – анықтауыш, үстеулер – пысықтауыш, етістіктер – баяндауыш ретінде жұмсалады. Олай болса, сөз таптары сөйлем мүшелері болу арқылы бөлініп шықты, жасалынды», - дейді (203-б).

Сөз таптарының сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалу барысында жасалғандығы рас. Бірақ ол бірден бола салған жоқ. Тарихи даму барысында

біртіндеп жасалып қалыптасты. Бұл ойды тіл білімінің белгілері А.А.Потебня мен В.М. Жирмунскийлер де жақтайды.

Мәселен А.А.Потебня: «Сын есімдер зат есімдерден бөлініп шықты. Зат есімнен сын есімнің бөлініп шығуы дегеніміз – зат есімнің атрибутивті мүше (анықтауыш) ретінде қолданылуы» - деп жазды өзінің 1899 жылы шыққан «Из записок по русской грамматике» деген еңбегінде (3-бөлім, 77,86б).

Көне дәуірде зат есімдер мен сын есімдердің жігі ажырамаған. Мысалы, жас, көк сөздерінің әрі зат есім, әрі сын есім болуы сол көне құбылыстың ізі екендігін көрсетеді. Тілімізде әрі зат есім, әрі сын есім болатын сөздер ғана емес, әрі зат есім, әрі етістік болатын сөздер де бар. Мысалы: көш, той, ой, ық, ыстық, жарық, салқын, суық. Кейде тіпті бір сөздің өзі үш түрлі сөз табына жатуы мүмкін. Мысалы: ауру – зат есім (ескі ауру), ауру – сын есім (ауру жүрек), ауыру – етістік (ауырып қалды). Бұлар – лексика-грамматикалық омонимдер. Бұлардың зат есім сынары – зат есімдерше, сын есім сынары – сын есімдерше, етістік сынары – етістіктерше түрленеді, солардың әрқайсысына тән категориялармен сипатталады.

Бұл нені көрсетеді?

Бұл – зат есімдер мен сын есімдердің, етістіктердің, үстеулердің тілдің даму барысында біртіндеп жігі ажырап, дербес лексика-грамматикалық категориялар ретінде қалыптасқандығын көрсетеді. Яғни сөздер қолданылу ыңғайына, атқаратын қызметіне қарай сараланады, топтасады. Осылайша дамудың барысында сөз таптары жасалады.

Сөз таптарының бірден пайда болмай, тілдің тарихи даму барысында біртіндеп жасалатындығын үстеулердің сөз табы ретінде қалыптасуынан да көрінеді. Мысалы: қазақ тілінде босқа, зорға, бірге (барыс); кейде, қапыда, бірде (жатыс); жүрісінен, кенеттен, бірден (шығыс); жайымен, ретімен (көмектес); орыс тілінде: вечером, порой, издавна, вплотную т.б. Бұлар үстеулер. Олардың түбірлері – зат есімдер (қапы, жайы, реті), сын есімдер (бос, зор), сан есімдер (бір), есімдіктер (кей). Бұл есім сөздерге септік жалғаулары жалғанып, пысықтауыш қызметінде жұмсалу барысында олар

үстеулерге айналған. Көрсетілген үстеулердің құрамындағы септік жалғаулары сол сөздердің айрылмайтын бөлшегіне айналып, әбден көнеліп кеткен. Оларды сөздердің түбірінен бөліп алып қарастыруға болмайды. Олар түбірге сіңісіп кеткен. Сөйтіп, сөз тұтастай лексикаланып, пысықтауыштық қызмет атқарып, басқа сөз табына айналған.

Яғни есімдіктерден үстеу сөздер жасалуы үшін үш түрлі шарт керек екен. Олар: 1) есім сөздерге септік жалғауларының біреуі жалғанып, оның әбден орнығып қалыптасуы және көнеленуі; 2) олардың мағына жағынан әуелгі төркіндерінен алшақтауы; және 3) пысықтауыш қызметінде жұмсалуы.

Қазақ тілінде көсемше формалы етістіктердің пысықтауыш қызметінде үнемі жұмсала келіп, әбден қалыптасуынан және ондай формалардың көнелуінен жасалған үстеулер де бар. Мысалы: аздап, аз-аздап, қайыра, жағалай, таласа-тармаса т.б. Бұлардың көсемшелерге тек форма жағынан ғана ұқсастығы бар. Әйтпесе олар – үстеулер.

Олардың үстеу екендіктерін мыналардан көруге болады: 1) бұларға тікелей жіктік жалғаулар жалғанбайды; 2) олар сөйлемде баяндыыш болып қызмет атқармайды; 3) бұл сөздерде етістіктерге тән шактық, жақтық т.б. қасиеттері жоқ; 4) бұлар сөйлемде тек пысықтауыш болып қызмет атқарады; 5) бұларға етістіктерге жалғанатын болымсыздық жұрнағы (ма/ме) қосылмайды.

Қазақ тіліндегі сүзеген, тебеген, қабаған, жатаған тәрізді сөздер формасы жағынан – есімшелер. Бірақ бұлар тілдік табиғаты жағынан – сын есімдер. Өйткені олар ұдайы анықтауыш қызметінде жұмсала келіп, өздерінің есімшелік мағыналарынан айырылып қалған да, сын есімдерге айналып кеткен.

Сөз таптарының бір-біріне ауысу сөзін лексикалық мағынасының өзгеруі мен тағыз байланысты. Лексикалық-мағынада өзгеріс болмай тұрып, бір сөз табының басқа бір сөз табына алмасуы мүмкін емес. Мәселен, жоғарыда айтылғандай, ауыру деген тұйық етістік семантикалық жақтан дами келіп,

бұл күрделі сын есім мағынасында да (ауру адам), зат есім мағынасында да (ауруды емдеу) қолданыла береді. Қазір зат есім болып қалыптасып кеткен егеу, көсеу, бояу, жабу деген сөздерде тұйық етістіктердің субстантивтенуінен жасалғандар. Бұл сөздер, сонымен бірге етістік қалпында сақтап қалған. Сондай-ақ, батыр, ер, қарт деген сын есімдер субстантивтеңіп, зат есім түрінде де қолданылады.

Сөйтіп, сөз таптары бір-біріне ауысып жатады. Ол ауысу сөздердің лексикалық мағыналары мен грамматикалық мағыналарының өзгеруі нәтижесінде іске асады. Қай сөз табының қай сөз табына ауысуына қарай ғылымда олардың атаулары әр түрлі болады. Мысалы, басқа сөз табы зат есімге ауысса, оны субстантивтену (ор. больной, ученый, трое), сын есімге ауысса – адъективтену (қашаған, сүзеген), есімдікке ауысса-прониминалдану (біреу келіп кетті), үстеуге ауысса – адвербиалдану (күнде, кешке, босқа, лажсыздан, қайта, жата-жастана), етістікке ауысса – вербалдану деп атайды.

Шылаулар да бір кездері жеке-дара қолданылатын дербес мағыналы атауыш сөздердің кейбіреулерінің мағыналары солғындап, дербестігінен айырылып, көмекші сөздерге айналуы нәтижесінде бірте-бірте қалыптасты, сөйтіп, жеке категория болды. Мысалы: шейін (шей+ін), сияқты (сияқ+ты), бойы (бой+ы), жөнінде (жөн+ін+де), шамалы (шама+лы) деген септеулік шылаулар есімдермен тектес, ал дейін (де+й+ін), қарай (қара+й) тәрізді септеуліктер шылаулар етістіктермен тектес.

Қорыта келгенде, сөз таптары бірден емес, тілдің тарихи даму барысында біртіндеп сараланды, дамыды. Олардың әрқайсысы өзіндік жалпы категориялы мағынаға ие болады. Морфологиялық жағынан тұлғаланады. Сөз тудырушы және сөз түрлендіруші арнайы формаларға ие болып, сөйлемде белгілі бір синтаксистік қызмет атқаруға икемделеді.

Сөз таптарының топтастырылуы

Тіл білімінде сөз таптарының табиғаты жайында әр түрлі көзқарастар бар. Мәселен, А.А.Потебня, А.А.Шахматов, И.И.Мещанинов.

В.В.Виноградов сияқты ғалымдар сөз таптарын лексика-грамматикалық категория деп қарайды. Бұлардың пікірінше, әрбір сөз тобының мағынасы сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасының жиынтығынан құралады.

Ф.Ф. Фортунатов болса сөз таптарын морфологиялық-грамматикалық (формальды-грамматикалық) категория деп қарайды. Ол сөздерді алдымен "түрленетін" және "түрленбейтін" (үстеу) сөздер деп топтастырады да, түрленетін сөздерді "септелетін" (зат есімдер), "жіктелетін" (етістіктер) сөздер деп іштей тағы да жіктейді.

О.П.Суник пен А. А.Реформатскийлер сөз таптарын таза грамматикалық категория ретінде қарастырады. Мәселен, О.П.Суниктің пікірінше, тіл білімінде сөз таптарын топтастыруда негізге алынып жүрген заттылық (зат есімдерге тән), анықтаушытық немесе атрибутивтік (сын есімдерге тән), іс-әрекеттік немесе процессуальдық (етістіктерге тән) мағыналарды жалпы грамматикалық мағыналар деп қарап, бұларды басқа сөз таптарынан ажырататын белгілер деп есептейді.

Біздің ойымызша, сөз таптарын лексика-грамматикалық категория деп қарайтын ғалымдардың пікірлері дұрыс. Өйткені сөз таптары, шындығында да, бір-бірінен тек грамматикалық жағынан ғана емес, сонымен бірге олар лексикалық мағынасы жағынан да ажыратылады. Мәселен, зат есімдерге тән мағына - заттылық мағына, сын есімдерге тән мағына - атрибутивтік мағына, етістіктерге тән мағына - процессуальдық мағына. Бұлар - олардың сөз табы ретіндегі мағыналары. Бұл мағыналар әр сөз табына енетін күллі сөздердің бәріне ортақ. Сөз таптарына тән категорияларды (жалпылама ортақ) мағынаны сөздің лексикалық мағынасымен де, оның грамматикалық мағынасымен де шатастыруға болмайды. Сондықтан да, бұл мағына, яғни сөз таптарына тән жалпылама ортақ мағына тіл білімінде - жалпы категорияларды мағына деп аталынады (Ол сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасының жалпылану арқылы бірігуінен жасалады).

Сонымен, сөз таптары бір-бірінен, біріншіден, жалпы категорияларды мағыналары жағынан ажыратылады, екіншіден, олар өздеріне тән грамматикалық белгілері арқылы (көптелу, жіктелу деген сияқты) ажыратылады. Грамматикалық белгілердің өзі екі түрлі. Оның бірі морфологиялық белгі, екіншісі - синтаксистік белгі.

Морфологиялық белгінің қатарына сөз тудыру формалары (жұрнақтар) мен сөз түрлендіру формалары (жалғаулар) енеді. Мысалы: етікші, өнім -зат есімдер; денелі, тұзды, айтқыш, тапқыш - сын есімдер; тағала, шегеле, кана, өрте - етістіктер. Бұлар - сөз тудырушы аффикстер арқылы жасалған сөздер. Ол аффикстер әр сөз табына телініп, олардың грамматикалық белгісі ретінде қызмет атқарып тұр. Ал үйлер, қадаға, кішірек, келдік, барса деген сөздер сөз түрлендіруші формалар арқылы жасалғандар. Бұл сөздердегі жалғаулар да жоғарыдағы жұрнақтар сияқты бір сөз табын екінші сөз табынан ажыратуға себепші болып тұр. Мысалы, осы сөздердегі -лар, -ға жалғаулары зат есімдерге тән болса, -рек сын есімге тән. Ал -ді+к пен -са жалғаулары етістіктерге тән. Бұлар - тиісті сөз таптарын сипаттайтын морфологиялық белгілер.

Сөйтіп морфологиялық белгі дегеніміз - бір сөз табындағы сөзді басқа сөз табындағы сөзден ажырататын грамматикалық формалардың белгілі бір жүйесі. Ал синтаксистік белгі дегеніміз - белгілі бір сөз табына қатысты сөздердің сөйлемдегі қызметі яғни сөйлем мүшесі болу қызметі мен олардың басқа сөздермен тіркесу қабілеті. Айталық, зат есімдер сөйлемде етістіктермен тіркеседі де, бастауыш қызметін атқарады. Бұл оның жалпы категориялы мағынасы - заттылық мағына екендігінен байланысты.

Сын есімдер зат есімдермен емін-еркін тіркесе алады. Бұлай болуы заңды да. Өйткені сапа әрқашан затқа телулі болады. Осыған орай сын есімдер анықтауыш қызметінде, ал зат есімдер бастауыш немесе толықтауыш қызметінде жұмсалады. Бұл жердегі бағынышты мүше - сын есімдер.

Үстеулердің сөйлемдегі негізгі қызметі - пысықтауыш болу. Олар етістіктермен тіркесіп (олардың алдында тұрып), іс-әрекеттің сынын.

меңгілін, күйін білдіреді. Етістіктердің негізгі қызметі сөйлемде баяндауыш болу. Ол бастауыштың кимылын, іс-әрекетін білдіреді.

Бұл айтылғандарға қарап, зат есім тек бастауыш пен толықтауыш, сын есім - анықтауыш, үстеу - пысықтауыш, етістік - баяндауыш болудан басқа ешқандай сөйлем мүшелері бола алмайды екен деген ұғым тумасқа тиісті. Олар қолданылу ыңғайына қарай сөйлемде кез келген мүше бола алады. Бірақ жоғарғылардан басқа қызмет атқаруы - оларға тән басты қызмет емес, қолданылу ыңғайына қарай туған екінші қатардағы қызметі.

Қорыта айтқанда: сөз таптары бір-бірінен 1) жалпы категориялы мағынасы, 2) морфологиялық және 3) синтаксистік белгілері арқылы атқарылады.

Тақырыпты бекіту үшін сұрақтар:

1. Морфема дегеніміз не? Оларға не жатады?
2. Морфемалардың қандай түрлерін білесің?
3. Морфологиялық ұғымдарға не жатады?
4. Аффикстік морфемалардың қандай түрлері бар?
5. Түбірдің қандай түрлерін білесің?
6. Түбір мен негіздің айырмашылығы неде?
7. Морфемалар қандай мағыналарды білдіреді?
8. Дүние жүзі тілдерінде жұрнақтардың қандай түрлері бар?
9. Жалғау мен жұрнақтың айырмашылығы неде?
10. Артикльдер мен префикстер қандай тілдерге тән?
11. Грамматика нені зерттейді?
12. Грамматикалық бірліктерге не жатады?
13. Қандай грамматикалық тәсілдер бар? Олардың бір-бірінен айырмашылығы?
14. Қандай грамматикалық формалар бар? Олардың айырмашылықтары?
15. Қандай грамматикалық категориялар бар? Олардың бір-бірінен айырмашылығы?
16. Грамматикалық мағыналардың қандай түрлерін білесің?
17. Грамматикалық мағына мен лексикалық мағынаның қандай айырмашылықтары бар?
18. Сөз формаларының қандай түрлерін білесің? Олардың ерекшеліктері?
19. Ішкі және сыртқы флексия тәсілдеріне нелер жатады?
20. Каузатив қай тілдерге тән? "
21. Сөздердің қандай сапалық өзгерістерін білесің?
22. Синтаксистік сөз тіркесінің белгілері?

23. Синтаксистік сөз тіркесінің өзі тектес басқа тіркестерден айырмашылығы?
24. Сөз тіркесінің қандай түрлері бар?
25. Байланыстың түріне қарай сөз тіркестерінің жіктелінуі
26. Басыңқы сөздің санына қарай сөз тіркестірінің жіктелінуі
27. Сөйлемге қандай белгілер тән?
28. Сөйлем болу үшін қандай шарттар керек?
29. Сөйлем мен сөз тіркесінің қандай айырмашылықтары бар?
30. Сөздің жалпы категориялы мағынасы дегеніміз не?
31. Сөз таптарына қандай белгілер тән?
32. Сөз таптарының қайсысы бұрын шықты?

ТІЛДЕРДІҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨЗАРА ӘСЕРЛЕРІ

Тілдің шығуы

Тілдің шығуы туралы сөз еткенде, ең алдымен, екі түрлі мәселені бір-бірімен ажыратып алу керек. Бірі - жалпы адам баласы тілінің шығуы, екіншісі - жеке, нақтылы тілдердің (мысалы, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің) шығуы туралы мәселе. Бұл екі мәселені бір-бірімен шатастырмаған жөн.

Адамзат тілінің шығуы сонау көне заманға, яғни алғашқы адамдардың пайда болу заманына барып тірелсе, жеке тілдердің шығуы содан кейінгі дәуірлерде болған нәрсе.

Тілдің шығуы туралы мәселе әр түрлі ойшылдардың назарын баяғыда-ақ өзіне аударып келген. Олар бұл мәселе туралы түрлі-түрлі пікірлер мен жорамалдар айтып, сан қилы байымдаулар жасады.

Сондай жорамалдардың бірі - дыбысқа еліктеу теориясы. Бұл теория ежелгі грек философиясынан басталады. Ол әсіресе 11-19 ғасырда кен өріс алды. Мұның өкілі - неміс философы Г.Лейбниц (1646-1716). Аталған теория тілдің шығуын былайша түсіндіреді: алғашқы адамдар жануарлардың дауыстарын, құстың сайрауын естіп, соларға еліктеуден әр түрлі дыбыстарды шығарған. Содан алғашқы сөздер жасалып, олар заттардың атауына айналды дейді.

Түрлі тілдерде қарқ-қарқ, мияу-мияу, тарс-тарс еліктеуіш сөздер бар екені рас. Бірақ бұған қарап тіл тек дыбысқа еліктеуден шықты деуге болмайды. Өйткені табиғатта дыбыс шығармайтын заттар да көп екені, олардың да атаулары бар екендігі даусыз.

Бұл теория тілдің пайда болуының әлеуметтік себебін ескермеді. Дыбысқа еліктеу теориясын жақтаушылар тілді "табиғат сыйы" деп қарайды. Ал шындығында тіл қоғамның жемісі. Ол қатынас жасау қажеттілігінен туған.

Тілдің шығуы туралы екінші теория - эмоциональды теория. Бұл теория 18-19 ғасырларда кең тараған. Оның жақтаушысы Ж.Ж.Руссо (1712-1778). Ол "бір нәрсеге құштарлық алғашқы" сөздерді шығарды, - деп жазды. Бұл да қате теория болатын.

Ж.Ж.Руссоның "эмоциональды теориясы" (19-20 ғасырларда) одағай теориясына келіп ұласты. Одағай теориясы бойынша, алғашқы адамдар айналадағы заттармен танысқанда өздерінің алған әсерлерін еріксіз шығарылған дыбыстар арқылы, яғни одағайлар арқылы білдірген. Сол эмоцияны білдіретін әр түрлі "еріксіз шығарылған дыбыстар" әлгі заттардың атауларына айналып, осыдан келіп тіл пайда болған.

Одағай теорияларын жақтаушылардың бірі - орыс лингвисті Д.Н.Кудрявский (1887-1920). Ол: "одағайлар адамның ең алғашқы сөздері еді. Алғашқы сөздерде дыбыс пен мағына бір-бірінен бөлінбеген, бір тұтас болатын. Кейіннен олар бір-бірінен ажырасты", - дейді. Бұл теория да қате. Оның қателігі мынада: Тілдердегі одағайлар әр түрлі эмоцияны білдіреді, бұл - рас. Бірақ сол одағайлар олардың аты болып саналмайды. Тіл-тілде эмоцияны білдіретін сөздерге қарағанда, эмоцияны білдірмейтін сөздер әлдеқайда көп. Мұның өзі түсінікті де. Өйткені, тіл эмоцияны ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге, ең бастысы, қатынас құралы, пікір алысудың құралы ретінде қызмет атқарды. Тіл пайда болғанда қатынас құралы, пікір алысудың құралы ретінде пайда болған. Бұл теорияның иелері тілдің қоғамдық табиғатына мән бермеген.

Тілдің шығуы туралы теориялардың тағы бірі - қоғамдық шарттасу теориясы. Бұл теория бойынша алғашқы адамдар сөздерді өзара келісе отырып (шарт жасасып), тандап алған. Осыдан келіп тіл жасалған дейді. Тіл туралы келісу, шарттасу үшін, ол адамдардың бұрыннан тілі болуы керек қой. Олай болса, бұл теория да ешбір дәлелсіз.

Тілдің шығуы туралы бесінші теория - еңбек айқайы теориясы деп аталады (Мәселен, ауыр нәрсені көтергенде "ауп" дейміз ғой). Ол 19 ғ. шықты. Оны жасаушы - Людвиг Нуаре деген философ. Бұл теория бойынша, тіл алғашқы адамдардың еңбек ету кезінде шығарған рефлекті айқайларының негізінде пайда болған. Бұл теория да қате. Өйткені, тіл - қатынас құралы ретінде ғана шығады.

Адамзат тілінің пайда болу теориясының ғылыми негізін К.Маркс пен Ф.Энгельс жасады. Олар: "Тіл де сана сияқты басқа адамдармен қатынас жасау мұқтажығынан және қажеттілігінен туды" - дейді ("Неміс идеологиясы; Шығ. 3 т. ,29 б.). Яғни мұнда, біріншіден тіл мен сананың (ойлаудың) бір-бірімен тығыз байланыстылығы және олардың бір мезетте шыққандығы, екіншіден, тілдің адамдардың бір-бірімен қатынас жасау қажеттілігінен келіп пайда болғандығы айтылған.

Тілдің шығуы туралы мәселе Ф.Энгельстің "Маймылдың адамға айналу процесіндегі еңбектің ролі", "Семьяның, жеке меншіктің шығуы" деген еңбектерінде ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданып, бұл мәселе жайында материалистік теория әрі қарай дамытыла түсті. Ол еңбектерде тілдің шығуы жалпы адам баласының пайда болу мәселесімен тығыз байланыста қарастырылады.

Әуелі еңбек, онан соң тіл, екеуі екі жақтап адам баласы миының дамуына күшті әсер етті. Ал мидың дамуы ойлаудың дамуына әсер етті. Ойлаудың (сананың) дамуы өз тарапынан еңбек пен тілге, олардың дамуына тағы да әсерін тигізді. Еңбек процесінде адам баласы қоғамның тууы - бұл үшеуінің (еңбек, тіл, сана) әрі қарай дами беруіне мүмкіндіктер мен жағдайлар жасады.

Қорыта келгенде, ұжымда бірлесе еңбек ету әрекеті өзара қатынас жасау қажеттілігін тудырды. Осыдан біртіндеп алғашқы сөздер туады, тіл мен ой пайда болады. Тіл мен ойлаудың шығуын алғашқы адамдар ұжымынан бөліп қарауға болмайды. Тіл еңбекпен бірге ұжымда туды. Тілдің пайда болуы ойлаудың пайда болуымен, тілдің дамуы ойлаудың дамуымен тығыз байланыста болады.

Тілдің дамуы

Тіл - қоғамдық құбылыс. Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты болады.

Қоғам пайда болғаннан бері тіл қоғамға қатынас құралы ретінде қызмет етіп, оның дамуымен бірге дамып келеді. Қоғам және оның дамуы тілдің дамуына әсер етпей тұра алмайды. Солай бола тұрса да, тілдің дамуы қоғамның даму заңдары бойынша емес, өз заңдары бойынша дамиды.

Тілдің дамуы туралы бірнеше қате көзқарастар болды. Мысалы, Н.Я.Март тіл дамуының әр түрлі сатысы бар және ол сатылардың әрқайсысы белгілі бір қоғамдық формацияға сай келеді деп есептеді. Ағайынды Шлегельдер мен Гумбольдттың тілдің өткен дәуірін - классикалық дәуір, тілдің гүлденіп дамыған дәуірі, ал бергі дәуірлер тілдің азу, бүліну дәуірі деп есептелген. Бұлар ешбір шындыққа жанаспайтын, мүлдем қате көзқарас.

Неміс лингвисті Август Шлейхер тілдің дамуының өсімдік пен хайуанаттардың өсіп дамуынан айрмашылығы жоқ, - деп есептейді. Шлейхердің пікірінше, тіл биологиялық организм сияқты туады, өседі, қартайды; ақырында өледі. Бұл да қате көзқарас. Тіл - биологиялық құбылыс емес, қоғамдық құбылыс. Осылай болғандықтан бұл екеуінің даму жолдары әр басқа. Тілдің дамуының өзіне тән заңдылықтары бар; тірі организмдердің дамуының өзіне тән заңдары бар. Демек, бұл екеуін бірдей деп есептеу қате.

Сонымен, тіл дамиды екен. Ендеше оның даму жолдары қандай?

Н.Я.Март тілдің сатылық даму теориясын ұсынып, тілдің ескі сападан жаңа сапаға көшуі, яғни дамуы революция жолымен, анықтап айтқанда, бар

тілді жойып жіберіп, жаңа тіл жасау жолымен болады деп есептеді. Бұл катеория болатын. Тілдің дамуы - бар тілді жойып, жаңа тіл жасау жолымен емес, бар тілдің негізгі элементтерін дамыту, жетілдіру жолымен, яғни эволюция жолымен, ішкі даму қолымен болады.

Тілдің ішкі даму заңдарына келмес бұрын, алдымен, тілдің заңдары - жалпы заңдар (общие законы) және жеке заңдар (частные законы) болып екіге бөлінетіндігін айтып алуымыз керек.

Жалпы заңдардың қатарына тілдің әр түрлі құрылымдық элементтерінің даму қарқынының біркелкі болмауын жатқызуға болады. Мысалға тілдің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын алалық. Бұлардың даму қарқыны біркелкі емес. Сөздік құрам өзгеріске өте-мөте бейім болады. Ол қоғамдағы өзгерістерді тез қабылдайды. Ал грамматикалық құрылыс өте баяу өзгереді. Бұл - тіл атаулының барлығына бірдей тән, күллісіне ортақ жалпы заң.

Осылай бола тұрса да, бұл ортақ заңның әр түрлі нақтылы тілдерде жүзеге асуы түрліше болуы мүмкін. Өйткені ол тілдердің өздеріне тән заңдары болады. Сондықтан, күллі тілдерге ортақ заң жеке тілдерде өзінше дамуы орынды. Мұндай заңдарды тіл дамуының жеке ішкі заңдары деп атайды. Ал дамуының жеке заңын оның барлық саласынан, атап айтқанда: лексикасынан да, грамматикасынан да, фонетикасынан да табуға болады. Мысалы, сингармонизм заңы бүкіл түркі тілдерін фонетикасына ортақ. Бірақ сингармонизмнің түрлері әрбір түркі тілдерінде әр түрлі. Айталық, ерін сингармонизмі қазақ, қарақалпақ тілдеріне қарағанда, алтай, қырғыз тілдерінде әлдеқайда басым.

Тілдің фонетикасында, лексикасында, грамматикасында әр түрлі өзгерістер жасалып, тіл ұдайы даму күйінде болады. Мысалы, лексикологияда кейбір ескірген сөздер шығып қалып, оның есесіне көптеген жаңа сөздер қосылып отырады немесе сөздердің мағыналары өзгеріп жатады; шет тілден сөз ауысып келуі де мүмкін.

Грамматикада да сондай. Лексикаға қарағанда баяу болса да, тілдің грамматикасы саласында да өзгерістер болып, оның грамматикалық құрылысы жетіліп отырады. Мысалға босқа, зорға деген үстеулер есім сөздерге ба-рыс септігінің қосылуынан жасалған. Сондай-ақ, қазіргі кезде қабаған, төбеген тәрізді сөздер сын есім болып саналады.

Өзгеру мен дамудың барысында дербес сөздердің көмекші сөздерге, ал көмекші сөздердің аффикстерге айналуы - әрбір тілдің тарихында кездесетін құбылыс. Бұл ретте бара дар, жүре дүр тіркестерінен барады, жүреді формаларының, бара тұрған, келе тұрған тіркестерінен есімшенің баратын, келетін формаларының жасалуын мысалға келтіруге болады.

Тілдің даму барысында кейбір аффикстердің ықшамдалғанын байқаймыз. Мысалы: айтқанын > айтқам, айтамын / барғаным^ барамын > барам т.б. Осылайша ықшамдалу сөз тіркестерінде де болады. Олар келе-келе бір-бірімен кірігіп, бір сөзге айналып кетеді, Мысалы: бұл күн > бүгін, бұл йыл/жыл > биыл, алып бер > әпер.

Қазіргі қазақ тілінде баяндауышы жатыс жалғаулы тұйық етістіктен жасалған сөйлем түрі бар. Мысалы: Ауыл шаруашылығы жекешелендіруде, бірінші семестр өтуде. Мұндай сөйлем бұрын болмайтын. Болса, жекешелендіріліп жатыр, бірінші семестр ет+іп жатыр болып келетін. Жоғарғыдай баяндауыш формасы кейінгі кезде жасалып қалыптасқан.

Жай сөйлемнің инверсиялы түрі де кейінгі кездің жаңалығы. Мысалы: Сөйлеп тұрған Алматы; берілді осы анықтама (справка), т.б. Тілдерде неге мұндай өзгерістер болады? Оның себептері көп. Соның бірі - тілдердің қарым-қатынасы, өзара әсері.

Тілдердің өзара әсерлері

Тілдердің өзара әсері екі түрлі жолмен болады. Бір жолы - тоғысу түрінде, екінші жолы - тілдік элементтердің (сөздердің, сөйлем құрылысының) енуі түрінде.

Тілдердің тоғысу (этникалық топтардың бірігуі) процесінде субстрат деп аталатын құбылыс пайда болады. Бұл құбылыстың нәтижесінде жеңген тіл жеңілген тілден сөздер мен жеке дыбыстарды, кейбір морфемаларды қабылдайды. Сөйтіп, субстрат дегеніміз - жеңген тілдегі жеңілген тілдің элементтері. Мысалы, қазіргі Франция жерінде ертеде кельт (галль) деген халық тұрған. Оларды римдіктер (француздар мен испандар) жаулап алды да, ол халықтың тілі жойылды. Бірақ қазіргі француз, испан тілдерінде сол жойылған кельт тілдерінің кейбір элементтері сақталған. Кельт субстраты дегеніміз сол қалдық элементтер (Мысалы, француз тіліндегі И дыбысы).

Енді тілдердің өзара әсері нәтижесінде тілдік элементтердің енуіне (яғни екінші жолға) келелік.

Удмурттар (фин-угор тобы) мен татарлар (түркі тобы) баяғыдан қоныстас, көршілес өмір сүріп келеді. Сондықтан олардың тілі бір-біріне әсер еткен. Татар тіліндегі дж дыбысы удмурт тіліне ауысқан. Бұл дыбыс удмурт сияқты басқа фин-угор тілдерінде жоқ.

Басқа түркі тілдерінде ұяңнан басталатын сөздер чуваш тілінде қатаннан басталады. Мысалы: бас - пус, бар - пур, дауыл - тавыл, неге? Сөйтсек, ол көрші жатқан мари тілінің әсері екен. Ол тілде дауыссыздан басталатын сөздердің басқы дыбысы әр уақыт қатаннан басталады.

Сондай-ақ, чуваш тілі мари тілінен көптік мағынаны білдіретін -сем деген аффиксті қабылдаған. Мысалы: чуваш тілінде ял "ауыл" - ял+сем"ауылдар". Бұл қосымша басқа түркі тілдерінде жоқ.

Керісінше, мари тілі чуваш тілінен сын есімнің салыстырмалы шырайының -рак жұрнағын қабылдаған. Мысалы: мари тілінде сай "жақсы" -сай+рак "жақсы+рак".

Тілдердің өзара әсері лексика саласында да жиі ұшырасады. Мысалы, түркі тілдерінде араб-парсы және орыс тілдерінен енген көптеген сөздер бар.

Әдетте, тілдің фонетикасы мен грамматикасы тұрақты болады. Жиірек өзгертіні, ауысатын - лексика саласы. Егер бір тілден екінші тілге дыбыс ене қалса, ол сөзбен бірге, сөздің құрамында ғана ене алады. Мысалға, орыс

тілінен ауысқан 12 әріпті (дыбысты) келтіруге болады. Ол: 12 дыбыс казак тілінің байырғы төл сөздерінде қолданылмайды.

Бір тілдің екінші тілге әсері морфологиядан гөрі синтаксисте көбірек аңғарыды. Бұған орыс тіліндегі үлгі бойынша казак тілінде онашаланған айқындауыш мүшелі сөйлемдердің немесе әр түрлі қыстырма сөздері бар сөйлемдердің қалыптасуын мысалға келтіре аламыз. Мысалы: Тоғжанға Абай тағы бір рет, сонғы рет қарады (М.Әуезов).

Қорыта келгенде, тіл де дамиды. Бірақ оның өз даму жолдары бар. Лингвист болғысы келген адам алдымен тілдік заңдарды біліп алғаны жөн.

ДҮНИЕ ЖҮЗІ ТІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ (классификация)

Дүние жүзінде шамамен 5 мың тіл бар. Олардың ішінде тайпа тілдері де, халық тілдері де, ұлт тілдері де жоқ емес. Кейбір тілдер кең қолданылып, халықаралық тілдер дәрежесіне дейін жеткен. Олар: ағылшын, француз, испан, орыс, қытай, араб тілдері.

Тіл білімінде дүние жүзіндегі тілдерді екі түрлі тұрғыдан топтастырады: Біріншісі -- тілдің шығу тегі тұрғысынан, яғни туыстығы, бір негіз тілден бөлініп шыққандығы тұрғысынан; екіншісі – шығу тегінде байланыстырмай, грамматикалық құрылысы мен типінің ұқсастығы тұрғысынан. Топтастырудың бірінші түрі – тілдердің генеологиялық топтастырылуы, екінші түрі – типологиялық (немесе морфологиялық) топтастырылуы деп аталынады.

Тілдердің шығу тегі, туыстығы (генеологиялық) жағынан топтастырылуы

Дүние жүзіндегі тілдер өздерінің шығу тегінің бірлігіне, яғни туыстығына қарай әр түрлі семьяларға, топтарға бөлінді.

Семья деген термин – шығу тегі бір, біртектес тілдердің бірнеше топтарының жиынтығы дегенді білдіреді. Ал топ деген термин – бір семьяға жататын, бірақ туыстығы басқаларға қарағанда тіптен жақын тілдерді білдіреді. Мысалы, түркі тілдері өзара туыстас тілдер. Олар жалпы түркілік бір негізден шыққан. Сондықтан оларды түркі тілдер семьясы деп атаймыз. Ал роман тілдері индоевропа тілдер семьясына жатады. Оның ішінде өздері бір негізден, яғни латын тілінен шыққандықтан олар роман тілдері тобын құрайды.

Тілдердің туыстығы, өзара жақындық дәрежесі әр түрлі болады. Туыстас тілдердің кейбіреулері бір-бірі мен өте жақын болуы мүмкін, кейбіреулері алшағырақ болуы мүмкін. Мысалы, бір ғана индоевропа тілдер семьясына жататын тілдердің бәрі де туыстас тілдер. Алайда бұлардың бір-біріне жақындық дәрежесі біркелкі емес. Сондықтан да, олар өз ішінде 1) славян тілдері, 2) роман тілдері, 3) герман тілдері, 4) индия тілдері, 5) Иран тілдері деп аталатын топтарға бөлінеді.

Осы топтардың әрқайсысына енетін тілдердің де өзара жақындық дәрежесі әр түрлі болады. Мысалы, бір ғана славян тобына жататын орыс тілі мен чех тілінің жақындық, ұқсастық жақтарына қарағанда, орыс, украин, беларус, тілдерінің өзара жақындық, ұқсастық жақтары әлдеқайда мол. Осындай белгілеріне қарап жоғарыда аталған топтардың әрқайсысы өз ішінде тағы да бірнеше кіші топтарға (подгруппаға) бөлінеді. Мысалы, славян тілдер тобы өз ішінде 1) шығыс славян, 2) оңтүстік славян, 3) батыс славян тілдері болып үш кіші топқа бөлінеді. Түркі тілдер семьясына жататын тілдер де өз ішінде осылай үлкен топтар мен кіші топтарға жіктеліне алады.

Сөйтіп, туыстас тілдердің бір – бірімен жақындығы, ұқсастығы бірдей бола бермейді екен. Олардың ішінде негізгі сөздік қоры мен фонетикалық жүйесі және грамматикалық құрылысы жағынан бір – біріне өте жақын молырақ, демек ортақ белгілері азырақ тілдер де болады.

Шығу тегі, туыстығы жағынан топтастыру бойынша дүние жүзіндегі тілдер былайша жіктелінеді:

I. Индоевропа семьясы. Бұған туыстас тілдердің төменгі топтары енеді:

1. Индия тобы. Бұл топқа енетін тілдер: бенгал тілі (Индия мен Пакистанда), певджаб тілі (Индия мен Пакистанда), синдх тілі (Индия мен Пакистанда), сингаль тілі (Шри-Ланкада), непал тілі (Непал), урду тілі (Пакистанда), хинди тілі (Индия), цыған тілі.

2. Иран тобы. Бұл топқа мына тілдер енеді: парсы тілі (Иран), пушту тілі (Ауғанстан), тәжік тілі, курд тілі (Туркия, Иран, Ирак, Азерб.), осетин тілі т.б.

3. Славян тобы. Бұл топ жоғарыда айттық, өз ішінде үш топқа бөлінеді: а) Шығыс славян тілдері (орыс, украин, белорус), ө) Оңтүстік славян тілдері (балгар, македон, серб, хорват, словен), б) Батыс славян тілдері (чех. словак, поляк).

4. Балтық тобы (литва, латыш тілдері).

5. Герман тобы. Бұлар да іштей үш топқа бөлінеді: а) Солтүстік герман (скандинав) тілдері (дат, пшед, норвеж, испан); ә) Батыс герман тілдері (ағыл., голланд); б) Шығыс герман тілдері (неміс тілі, өлі тілдер: вестгот, остгот тілдері).

6. Роман тобы. Бұл топқа енетін тілдер: франц, итальян, испан, португаль, румын, молдаван тілдері; өлі тіл - латын тілі.

7. Кельт тобы (ирланд, шотлан; өлі тіл - гадль).

8. Грек тобы (грек тілі).

9. Албан тобы (албан тілі).

10. Армян тобы (армян тілі).

II. Семит-Хамит тілдері семьясы.

1. Семит тобы (араб, иврит тілі - Израиль еврейлерінің тілі).

2. Египед тобы (көне египет тілі).

III. Кавказ тілдері семьясы. Бұларға жататын тілдер: грузин, абхаз, адыгей, кабардин, чечен, ингуш, дағыстан, авар, лезгин.

IV. Фин угор тілдері семьясы. Бұлар екі топқа бөлінеді:

1. Угор тобы (венгер - угор деген осы, манси тілі, ханти тілі –бұл екеуі Россия Федерациясында).

2. Фин тобы (фин тілі, карель тілі, коми-зырян тілі, удмурт тілі, марий тілі).

V. Түркі тілдері семьясы. Бұлар ең алдымен 1) Батыс хун бұтағы және 2) Шығыс хун бұтағы деп, екіге топтастырады:

A. Батыс хун бұтағы төртке бөлінеді:

1. Булгар тобы (чуваш).

2. Оғыз тобы (түрікмен, гагауз, азербайжан, түрік).

3. Қыпшак тобы (қараим, құмық, қарачай, балкар, қырым татарлары, татар, башқұрт, ноғай, қарақалпақ, қазақ).

4. Қарлук тобы (өзбек, ұйғыр).

B. Шығыс хун бұтағы екіге бөлінеді:

1. Ұйғыр-оғыз тобы (тува, якут, хакас, иор).

2. Қырғыз-қыпшак тобы (қырғыз, алтай).

VI. Монғол тілдері семьясы. Оған мына тілдер енеді: монғол, бурят, қалмақ.

VII. Тунгус-маньчжур тілдері семьясы. Бұл тілдер екі топқа бөлінеді.

1. Тунгус тобы (эвенк, эвен).

2. Маньчжур тобы (нанай, удэгей, ульч т.б.).

VIII. Қытай-тибет тілдері семьясы. Бұл да екі топқа бөлінеді;

1. Тай-қытай тобы (қытай, дүнген, тай, лаос, ветнам).

2. Тибет-бирма тобы (тибет, бирма).

Бұл семьялардың ешқайсысына жатпайтын тілдер бар. Олар: жапон, корей, т.б. тілдері. Себебі бұлар әлі түгел зерттелініп біткен жоқ.

Тілдердің құрылымдық ерекшеліктері (типологиялық жағынан топтастырылуы)

Құрылымдық яғни морфологиялық ұқсастық бір негізден тараған туыстас тілдердің арасында ғана емес, сонымен бірге, әр басқа негізден тараған тілдердің арасында да бола беруі мүмкін. Басқаша айтқанда, шығу тегі

жағынан әр басқа тілдердің арасында да құрылымдық яғни морфологиялық ұқсастық болады.

Мұны түсіну үшін, ең алдымен, әр түрлі тілдердегі грамматикалық мағыналарды білдіру тәсілдеріне, сөз, сөйлем құрамындағы мағыналық бөлшектердің өзара байланысу сипаттарына, яғни синтаксистік қатынастардың берілу әдістеріне көңіл қою керек. Мысалға "М.Әуезовтың кітабын мен туыстарымнан алдым" деген сөйлемді оның "Книги М.Ауезова я взял у родственников" деген орысшасымен салыстырып көрелік. Мұндағы ту+ыс+тар+ым+нан деген мен у род+ствен+ник+ов дегендерге көңіл қойсақ, олардың құрылымдық ерекшеліктері мен байланысу тәсілдері, грамматикалық мағыналарды білдіру әдістері әр түрлі екенін байқауға болады. Анығырақ айтсақ, орыс тілінде грамматикалық мағыналар ішкі флекция арқылы да сыртқы флекция арқылы да (Мыс- И. что? окно-окна, Р.чего? окна -окон; Д. чему? окну-окнам; Д.что? окно-окна; Т. чем? окном - окнами; И, о чем? о окне- об окнах беріледі.

Ал қытай тілінде "Жаңа үй+де терезе+лер жок" деген ұғым "Терезе үй жаңа жок" деген формада айтыды. Өйткені бұл тілде сөздер түрленбейді. Олардың арасындағы синтаксистік байланыс екпін немесе интонация арқылы, орын тәртібі, көмекші сөздер арқылы белгілі болады.

Осы айтылған құрылымдық ерекшеліктеріне қарай дүние жүзі тілдері мынандай типтерге бөлінеді:

1. Жалғамалы (агглютинативті) тип. Бұлардың қатарына түркі тілдері, монғол тілдері, угоро-фин тілдері жатады. Бұл тілдерге тән негізгі қасиеттер: 1) Грамматикалық мағыналар түбірге қосымшалардың (аффикстердің) жалғануы арқылы беріледі; 2) Қосымшалардың әрқайсысы көбінесе бір ғана грамматикалық мағынаны білдіреді; 3) Ол қосымшалар бірінің үстіне бірі жалғана береді; 4) Қанша қосымша қосылғанмен сөз түбіяғ0__яяв3зя11яя?яя'e4ыбявстык құрам өзгермейді (сол күйінде қалады). Мыс.: үй+ім+нің терезе+лер+і.

2. Даралаушы (аморфты) тип. Яғни сөздерге қосымша (жалғау, жұрнак) жалғамай, түбір күйінде қолданылатын тілдер. Бұларды кейде түбір тілдер деп те атай береді. Даралаушы типке қытай, вьетнам, бирма, тай, тибет, малайя-полинезий тілдері жатады. Бұл тілдерге тән қасиеттер: 1) жоғарыда аталғандай түбірге қосымшалар қосылмайды (яғни сөздер түрлене бермейді); 2) сондықтан ол тілдерде омоним сөздер көп (мол) болады; 3) олар бір-бірінен музыкалық екпін арқылы ажыратылады; 4) синтаксистік жағынан негізгі тәсіл - қа-бысу (қой қора, көк терек, мың қой, ана кісі, тез келді); 5) синтаксистік қатынастар сөздердің орын тәртібі, интонация және көмекші сөздер арқылы беріледі; 6) сөз тудырудың ең басты тәсілі - біріктіру.

3. Қопармалы (флективті) тип. Бұған орыс, неміс, араб, грек тілдері енеді. Бұл тілдерге тән қасиеттер: 1) Грамматикалық мағыналар негізінен ішкі флексия арқылы беріледі. Мыс: Он шел_ _она шла; Я ем -ты ешь, он (она) ест, Я бегу,ты бежишь, он - бежит. 2) Сонымен бірге,грамматикалық мағыналар сыртқы флексия арқылы да беріледі. 3) Жалғаулы тілдерде қосымшалар көбінесе дара мағыналы болып, бір ғана қызмет атқарып, қопарылма тілдерді бір қосымша бірнеше грамматикалық мағына білдіріп, әр түрлі қызмет атқарады. Мысалы: книг+и дегендегі и жалғауы әрі атау септікті, әрі көптікті, әрі родит. падеж. (нет че-го?) бен ед.числоны, әрі вин. падеж. (вижу что?) бен множ. числоны білдіреді; 4) флективті тілдерде аффикстер сөздің түбіріне сіңісіп кетеді де, олар аффикссіз дербес қолданыла алмайды. Мыс.: пис-ать, писы-мо, пис+ание; дет+м, дет+ство, дет+ский; 5) флективті тілдерде аффикстер префикс, суффикс, инфикс болып бөлінуіне қарай олар сөз құрамында әр түрлі орынға (басында, ортасында, аяғында) ие болады.

4. Полисинтетикалық немесе инкорпоративті тип. Бұған полезвизят (чукот,коряк,нивх,ительмен, юкагир) тілдері мен америкалық индеецтердің тілдері жатады.

Бұлардың ерекшелігі: жоғарыда аталған үш түрлі типтегі тілдерде сөйлем арқылы белгілі болатын синтаксистік қатынастар бұл тілдерде бір сөзбен

беріле алады. Мысалы "мен семіз бұғыларды ғана өлтіремін" деген сөйлемді чукот тілінде ты+ата+каа+нмы+ркын деген жалғыз сөзбен береді. Мұндағы ты - бірінші жақтың көрсеткіші, ркын - етістіктің жұрнағы, ал басқалары есім түбірлер.

Бұл құрылымдық тип бойынша, бір сөз (негіз) екінші бір сөздің негізі мен қосымшасының (немесе префикс пен негіздің) арасына сыналанып, қыстырылып кіреді де, синтаксистік топ құрайды. Мақсаты - әлгі бірліктердің арасындағы синтаксистік қатынастарды білдіру. Мұндайда аффикстік морфема өзінің негізінен бөлініп қалса да, бұрынғы қызметін атқара береді.

Ұзын сөздің қысқасы, тілдің типін анықтау, сайып келгенде, оның құрылысын айқындау болып шығады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақ тіліне синтетикалық тәсіл (афиксация, сыртқы флексия), қытай тіліне аналитикалық тәсіл (екпін, сөздердің орын тәртібі, көмекші сөздер, интонация) тән екен. Ал орыс тілінде екеуі де (ішкі флексия мен сыртқы флексия, екпін, көмекші сөздер т.б.) бар. Яғни онда синтетикалық құбылыс та (афиксация), аналитикалық құбылыс та (ішкі флексия) кездеседі.

Олай болса, грамматикалық құрылысына қарай тілдер негізінен 1) синтетикалық тілдер, 2) аналитикалық тілдер болып екіге бөлінеді екен. Синтетикалық тілдерде грамматикалық мағыналар (немесе синтаксистік қатынастар) сөздердің түрленуі арқылы беріледі, яғни сөздер ішкі, сыртқы флексияға ұшырап барып, бір-бірімен байланысады. Мұндай қасиет әсіресе литва, неміс, түркі, славян тілдеріне тән. Ал аналитикалық тілдерде грамматикалық мағыналар (синтаксистік қатынастар) сөздердің формалары арқылы емес, олардың орын тәртібі, интонация және көмекші сөздер арқылы беріледі. Бұл қасиет әсіресе ағылшын, француз, болгар, дат, грек тілдеріне тән.

Әрине, бұлай болу шартты нәрсе. Өйткені бұл тілдердің көпшілігінде грамматикалық мағынаны білдірудің әрі синтетикалық, әрі аналитикалық болып келеді. Рас, бір тілдерде синтетикалық тәсіл басым, екіншілерінде

аналитикалық тәсіл басым. Қай тәсіл басым болса, тілді сол типке жатқызамыз.

ЖАЗУДЫҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ

Жазудың өмірде атқаратын рөлі зор. Оның да шығу, даму тарихы бар.

Жазу адамдардың кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік береді. Ал ауызекі тіл туралы мұны айта алмайсың. Өйкені сөйлесу жүзбе-жүз кездескен де ғана болатын нәрсе. Жазу арқылы алыста жатып та, жақын тұрып та «сөйлесе» беруге болады. Жазусыз мәдениет атаулыны, өркениет атаулыны көзге елестету қиын. Олай болса, жазудың шығуын өткен замандарда ашылған ұлы жаңалықтардың бірі деп есептеу керек.

Жазудың тарихы өте ерте замандарда басталады. Көне жазуды да, қазіргі жазуды да білудің әрі теориялық, әрі практикалық үлкен мәні бар.

Қазір біз жазуды сөздердің әріптер тіркесімен белгіленуі деп түсінеміз. Бірақ ол алғашында бұлай болмаған. Сөзді әріппен (дыбыспен) таңбалау кейінірек пайда болды. Оған дейін жазу (таңба) не бүтіндей хабарды, не жеке сөзді, не жеке буынды белгілеген. Осыған орай жазудың мынандай түрлері бар: 1) пиктографиялық жазу, 2) идеографиялық жазу, 3) буын жазуы, 4) әріптік немесе дыбыстық жазу.

Пиктографиялық (суретті) жазу

Бұл – жазудың ең алғашқы түрі. Ол суретке негізделген. Сондықтан мұны кейде скретті жазу деп те атай береді. Пиктографиялық жазудың таңбалары - суреттер. Әрбір сурет (пиктограмма) өздігінен бүтіндей хабарды білдіре алады. Мәселен, қолына садақ ұстаған адамның суреті - «мен аңшымын», «ан аулауға бара жатырмын», «ан аулап тіршілік етемін» дегендерді білдіреді. Мұндай жазуды әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдар да түсінетін болған. Оның шыққан мерзімі тым көне дәуірге (неолит дәуіріне) барып тіреледі.

Пиктографиялық жазу тәсілін (жұрнағын) қазір де кездестіреміз. Мысалы, полисинкретикалық тілдерде сөйлейтін халықтардың жазуы

басқалармен салыстырғанда осы пиктографиялық жазуға жақындау келеді. Қазіргі кезде жиі қолданылатын, көшеде жүрудің тәртібін білдіретін әртүрлі белгілердің, дүкендер мен шеберханалардың маңдайшаларындағы бас киімнің, аяқ киімнің, сағаттың суреттерінде пиктографиялық сипат бар.

Пиктографиялық жазудың кемшілігі: Пиктограммалар өте күрделі болады. Сондықтан да, адам ойының бәрін суретпен (пиктографиялық жазумен) жеткізе алмайсың, жеткізген күнде де ол графикалық жағынан жеке сөздерге бөлшектенбейді. Әсіресе онымен абстракты мағыналы сөздерді (сын есімдер мен етістіктерді) таңбалау өте қиын.

Мұндайда ол образды – символдық сипаты бар бейнелерді пайдалануға мәжбүр болады.

Идеографиялық немесе логографиялық жазу

Бұл – пиктографиялық жазудың біртіндеп дамуы, жетілуі нәтижесінде пайда болған жазу. Егер пиктографиялық жазу бүкіл сөйлемді (хабарды) білдірсе, идеографиялық жазу бүтіндей бір сөзді бір-ақ таңбамен белгілейді. Алғашында суретпен (пиктографиямен) белгіленіп жүрген нәрселер жазудың даму барысында біртіндеп одан алшақтап, ақырында олар белгіленетін заттың сыртқы формасына дәлме-дәл негізделуден калып, соған ұқсас шартты таңбалар ретінде қолданыла бастаған. Ондай таңбалар идеограммалар деп аталынады. Идеограмманың пиктограммалардан ең басты айырмашылығы таңбалардың формасында емес, олардың мағынасында. Жоғарыда айттық, егер пиктографиялық таңба бүтіндей бір сөйлемді белгілесе, идеографиялық таңба бір сөзді немесе сөздің түбірін не негізін белгілейді.

Ертедегі шумер, египет, қытай жазулары ешбір идеографиялық таңбаның белгілі бір түбір сөзге немесе түбір морфемаға сөйкес келіп, соған телінуіне негізделген. Бұл тілдердегі идеографиялық, таңбалар сөздің дыбысталуын емес, мағынасын білдіреді (Сондықтан да, аталған тілдерде омонимдер әр түрлі иероглифтермен белгіленеді).

Осы жағынан алып қарағанда, идеографиялық жазудағы графикалық таңбалар цифрлар тәрізді. Айталық, 1,2,3 деген т.б. цифрлардың сандық мағынасын барлық халық бірдей ұғынады, бірақ бұлардың дыбысталуы әр халықта әр басқа.

Дүние жүзі тілдерінің ішінде идеографиялық жазудың дамуына қолайлы тілдер ретінде, әдетте, түбір тілдер (мәселен, қытай, аштек, америкалық индеец т.б.) аталынады. Өйткені түбір тілдерде сөз грамматикалық жақтан өзгеріске көп түсе бермейді.

Идеографиялық жазудың үлгілерін қазіргі кездегі математика, химия, физика терминдерінің ішінен де кездестіруге болады. Мысалы: + -"косу", - "тең", N - "түбір", H - "сутек", P - "күш" т.б.

Идеографиялық жазудың жетіле түскен түрі - морфема-идеографиялық жазу. Бұл жазудың ұстанымы (принципі) бойынша, таңбалар бүтіндей сөзді емес, оның құрамына енетін морфемаларды белгілейді. Осы ерекшелігіне орай ол морфемаларды белгілейтін таңбалар морфемаграммалар деп аталынады. Қазіргі қытай иероглифі морфема-идеографиялық жау болып табылады.

Бұл тұрғыдан идеограммаларды екі түрге бөліп қарауға болады. Оның біріншісі - сөздердің мағыналарымен тікелей байланысты болса, екіншісі - сөздердің фонетикалық жағымен байланысты. Осыған сөйкес біріншісін - идеографиялық иероглифтер (идеограммалар), екіншісін - фонетикалық иероглифтер (фонограммалар) деп атайды. Айырмашылықтары - идеограммалар көбінесе синоним сөздерді белгілеу үшін қолданылса, фонограммалар синонимдерді белгілеу үшін қолданылады. Сөздерді дәлме-дәл белгілеу үшін, идеографиялық жазудың бұл екі түр-тармағы, әдетте, бір-бірімен ұштастырылып жұмсалынады.

Енді идеографиялық жазу қоғам дамуының қай дәуірінде пайда болған? - дегенге келелік. Ғалымдардың айтуына қарағанда, бұл жазудың пайда болуы құл иелену дәуіріне сай келеді. Өйткені бұл дәуір мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастың, сауда-саттықтың күшейген кезі болатын.

Идеографиялық жазудың бірсыпыра кемшіліктері бар. Олар: идеограммалар өзі белгілеген сөздің дыбысталуын білдіре алмайды; идеограммалар көп болады және күрделі болады; идеографиялық жазу грамматикалық формаларды белгілеуге келгенде өте икемсіз келеді.

Соңына қарай айтармыз: Кейбір ғалымдар идеографияны логографиялық (гр. Logos "сөз" - гарья "жазамын" жазу деп атаған дәл болар еді) - дейді. Осыған орай олар идеограмманы логограмма деп атағанды жөн көреді.

Буын жазуы

Идеографиялық немесе логографиялық жазудың даму барысында буын жазуы пайда болды. Бұл жазудың шығуына, біріншіден, бұған дейін қолданылып келген идеографиялық таңбалар аффикстерді, әсіресе шетел сөздерін, кісі, қала аттарын таңбалауға икемсіз болуы, екіншіден, ол идеографиялық таңбалардың саны көп болып, оларды меңгерудің қиынға соққандығы себеп болды. Оның үстіне біраз тілдердің (мәселен, шумер, жапон т.б.) морфологиялық құрылысы да (сөздің түбіріне аффикстердің агглютинативті ұстаным бойынша жалғануы) буын жазуын қажет етті.

Буын таңбалары ең алғашында бір буынды сөздерді белгілейтін идеографиялық таңбалардың негізінде жасалғанымен, кейіннен олар көп буынды сөздердің өздерімен яғни (бір буынды сөздермен) ұқсас дыбысталатын бөлшегін (буынын) белгілейтін болған. Сөйтіп, ол таңбалар дербес сөздердің таңбасы емес, буынның таңбасы ретінде ұғынылған. Мысалы, идеографиялық-фонетикалық жазу бойынша, яғни фонетикалық иероглиф бойынша шумер тілінде "садақтың оғы" дегенді ті деп белгілесе, осы таңба кейіннен (біздің заманға дейінгі үш мың жылдықтың ортасында) сөз құрамындағы Ы деген буынды да таңбалау үшін қолданылатын болды.

Олай болса, буын жазуында таңба сөзді емес, сөздің буынын белгілейді. Айталық, буын дара дауысты болса - Г (шумер тілінде: е -"үй", і-"бес"), дауысты мен дауыссыздың қосындысы болса - ГС (аз - "бір", ап- "аспан"), керісінше дауыссыз бен дауыстының қосындысы болса - СГ (su- "қол", Іu -

"адам")> болмаса дауыссыз+дауысты+дауыссыз болса – СГС (Ioig -"ел") деген сияқты. Жазудың мұндай жүйесін ертедегі ассирия, вавилон, крит, килр, эпиопия, үнді, жапон тілдері пайдаланған.

Идеографиялық жазуға қарағанда буын жазуы оқыту үшін де, қолдану үшін де қолайлыған болды. Бұл жазудағы таңбалардың орны да жоғарғылармен салыстырғанда аздау. Егер идеографиялық жазуда мыңдаған таңбалар болса (тілде қанша сөз болса, сонша таңба) жазудың буынлық жүйесінде ол 50-60қа дейін (кейде 200-ге дейін) кеміген. Буын жазуы сөзді, әсіресе оның грамматикалық формаларын дәл беруге икемді келеді.

Әріп (дыбыс) жазуы

Әріп жазуы буын жазуынан кейін пайда болды. Ғалымдар бұл жазудың шығуы "біздің заманымызға дейінгі бір мың жылдықтың басында", - дегенді айтады.

Әріп жазуының шығуына және дүние жүзіне кең таралуына оның қарапайымдылығы, сездердің дыбысталуын дәл беретіндігі, әр түрлі тілдерге қолайлығы себеп болды деуімізге болады.

Әрине, қазіргі кезде қолданылып жүрген әріп жазуына адамзат баласы бірден келе қойған жоқ. Ол алғашында консонантты-дыбыстық жазу болды (Мысалы, финикий, египет, арамей жазулары). Бұл ұстаным бойынша, таңбалар сөздегі дауыссыз дыбыстар мен жартылай дауыстыларды ғана белгілеп, ал толық дауыстылар ешбір әріппен таңбаланбаған. Кейіннен жазудың даму барысында, біртіндеп дауысты дыбыстар да белгіленетін болды. Біреулер олардың әрқайсысын сөздегі өз орындарына қойып жазатын болса (мысалы, грек жазуы), екіншілер дауыстыларды дауыссыздардың асты-үстіне тиісті диакритикалық таңбаларды қою арқылы белгіледі (мысалы, араб жазуы).

Зерттеушілер ең алғашқы таза консонантты-дыбыстық жазу деп финикий жазуын атайды. Онда 22 таңба болған. Бұлардың әрқайсысы жеке дыбыстарды таңбалаған. Олар өздерінен кейінгі вокалды-дыбыстық жазу жүйелерінің жасалуына негіз болды (Біз бұл жерде вокалды-дыбыстық жазу

деп - тек дауыссыздарды ғана емес.. сонымен бірге, дауысты дыбыстарды да жеке таңбалармен белгілеген жазуды айтып отырмыз).

Әріп жазуы бір елден екінші елге ауысып отырған. Мәселен, жоғарыда аталған финикий әліпбиінің негізінде грек әліпбиі, грек әліпбиінің негізінде латын әліпбиі, латын әліпбиінің негізінде бүкіл Батыс Еуропа халықтарының әліпбилері жасалды. Ал шығыс халықтарының (араб, иран, еврей т.б.) жазуын арамей әліпбиінің негізінде пайда болды.

Ескерте кететін нәрсе, әліпби бір халықтың екінші халыққа ауысқан кезінде негізінің әр тілдің дыбыстық ерекшеліктерін көрсететін қосымша әріптерді қосып алып отырған. Мысалы, грек әліпбиінің негізінде жасаған славян әліпбиін түзу үстінде ағайынды Кириллдер (863 жылы) гректерден 24 әріп алған да, оның үстіне славян тілдерінің ерекшеліктерін көрсететін 19 әріпті қосқан (Бәрі 43 әріп). Сөйтіп олар грек жазуын өз тілдеріне дәл келетіндей етіп ыңғайластырған. Орыс әліпбиі осы аталған славян әліпбиінің заңды жалғасы болып саналады.

Ал Батыс Еуропа халықтарының латынға негізделген әліпбилері жайында мұны айта алмайсың. Өйткені олар тілдерінің дыбыстық құрамының әр түрлі болуына қарамастан, байырғы латын әліпбиін сол күйінде, яғни ешбір өзгеріссіз, толықтыруссыз қолданылған. Бұлардың үстіне әліпби иелері тек V/J деген екі-ақ, жартылай дауысты дыбыстың әрпін қосқан. Соның салдарына Батыс Еуропа тілдерінің дыбыстық құрамы мен әліпбиінің арасында алшақтық пайда болды. Мысалы, ағылшын тілінде (дифтонгтарды қоспағанда) – 15 дауысты, 15 дауыссыз, француз тілінде 17 дауысты, 18 дауыссыз, неміс тілінде 16 дауысты, 21 дауыссыз дыбыс бар. Дыбыстардың осыншама мол түрін белгілейтін әлгі тілдердің әліпбиінде тек 26 ғана әріп қолданылады. Оның алтауы дауыстыларды, жиырма дауыссыздарды таңбалайды. Аталған тілдердегі біраз сөздердің бір түрлі жазылып, екінші түрлі айтылатын себебі сондықтан.

Түркі халықтары болса, оған дейін сына жазуын пайдаланып келгенімен орта ғасырдан бастап араб әліпбиін қолдана бастады. Қазақ тіл білімінің

негізін қалаушы А.Байтұрсынов оны 1990-15 жылдары өз тілімізге ыңғайлап, қайта жасаған болатын. Амал не, құйтұрқы саясаттың кесірінен ол әліпбиіміз 1929 жылы латынға, ал 1940 жылы кириллицаға көшіріледі. Сөйтіп, қысқа уақыттың ішінде біздің әліпбиіміз өз еркімізден тыс бір емес, әлденеше рет өзгеріске ұшырады. Бұл, әрине, жазу –сызудың дамуына, қалыптасуына кесірін тигізбей қойған жоқ.

Қысқасы, әріп (дыбыс) жазуын пайда болуының дүние жүзілік мәдениеттің дамуы үшін маңызы үлкен болды. Өйткені бұл жазу –жазу жүйелерінің ішіндегі ең ыңғайлысы. Тілдердің қайсысында болса да, ондағы сөздердің саны мен буын санының дыбыстардың саны әлдеқайда аз. Осыған орай, әдетте, дыбыстарды, таңбалау үшін 20-дан 40-қа дейінгі таңба санының өзі жеткілікті болады. Әріп таңбаларының мұндай шағын мөлшері жазуды меңгеруді, сауаттылыққа үйренуді жеңілдетеді. Бұл жазу, әсіресе, сөздердің дыбыстық жағы мен олардың грамматикалық формаларын дәлме-дәл беруде өте-өте қолайлы.

Қорыта келгенде, жоғарыда айтылғандардан жазудың бірнеше түрлерінің бар екендігін және олардың ұзақ тарихы болғандығын көреміз. Сонымен бірге, жазу өте ерте замандарда шығып, мыңдаған жылдар бойы біртіндеп өзгеріп, дамып, жетіліп отырғандығын байқауға болады.

Тақырыпты бекіту үшін сұрақтар:

1. Адамзат тілі қашан шықты? Оның туу себептері не?
2. Дыбысқа еліктеу теориясы дегеніміз не? оның өкілі кім?
3. Дыбысқа еліктеу теориясының кемшілігі неде?
4. Эмоциональды теория дегеніміз не? Ол қашан шықты?
5. Эмоциональды теорияның өкілі кім?
6. Одағай теориясы дегеніміз не? Оның өкілі кім?
7. Одағай теориясының қателігі неде?
8. Қоғамдық шарттасу теориясы дегеніміз не?
9. Еңбек айкаы теориясы дегеніміз не?
10. Еңбек айкаы теориясы қашан шықты? Оның өкілі кім?
11. Адамзат тілі пайда болуының ғылыми теориясы .
12. Тілдің өзіндік ішкі даму заңы дегеніміз не?
13. Тілдің дамуы туралы қандай көзқарастарды білесіз?

14. Тіл дамуының қандай жолдарын білесіз?
15. Тілдің сатылық даму теориясы дегеніміз не?
16. Тілдің қай саласы өзгеріске (дамуға) бейім тұрады?
17. Тілдің жалпы заңдары мен жеке заңдарына нелер жатады?
18. Тілдердің бір-біріне қандай әсерлері болады?
19. Тілдің шығу тегі жағынан топтастырылуы.
20. Тілдің құрылымдық ерекшеліктері жағынан топтастырылуы.
21. Жалғамалы (агглютинативті) тілдердегі қандай қасиеттер тән?
22. Түбір (аморфты) тілдерге қандай қасиеттер тән?
23. Қопарылмалы (флективті) тілдерге қандай қасиеттер тән?
24. Полисинтетикалық (инкорпоративті) тілдерге қандай қасиеттер тән?
25. Жазудың қандай түрлерін білесіз? Олардың бір-бірінен айырмашылықтары?

Тіл білімінің негіздері пәнінде қарастырылатын мәселелер:

1. Тіл білімі және оның салалары. Тіл білімі немесе лингвистика – тіл және оның даму заңдары туралы ғылым екендігі. Сипаттама тіл білімі және синхрониялық лингвистика, тарихи тіл білімі және диахрониялық лингвистика. Тіл білімінің тиісті салалары (фонетика, лексикология, грамматика) және онда қарастырылатын мәселелер.
2. Тіл білімі және оның басқа ғылымдармен байланысы. Тіл білімінің ғылымдар жүйесінде алатын орны және оның басқа ғылымдармен байланысы туралы. Стилистика және әдебиеттану ғылымы. Тіл білімі және философия. Тіл білімінің логикамен байланысы. Лингвистика және психология т.т.
3. Қазақ тілінің бүгінгі қоғамға қызмет ету өрісі, қолданылу аясы. Қазақ тілінің зерттелу тарихы: а) Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір; ә) Қазан төңкерісінен кейінгі дәуір және ондағы кезеңдер.
4. Тілдің таңбалық сипаты. Таңбалар туралы ұғым. Таңбалар жүйесі және олардың типологиясы. Семиотика - әр түрлі таңбалар жүйесі туралы ғылым. Тілдің әмбебаптығы туралы мәселе. Паралингвистика туралы ұғым.
5. Тілдің құрылымдық және жүйелік қасиеттері. Жүйе және құрылым. Тілдік единицалар арасындағы парадигматикалық, синтагматикалық және

иерархиялы (сатылы) қатынастар. Тілдік жүйенің сатылары (ярустары); негізгі және аралық деңгейлері.

6. Тіл және қоғам. Тілдік құбылыстардың әлеуметтік байланыстылығы. Халық тарихы мен өмір сүру талаптарының тілдегі бейнесі. Тіл және мәдениет. Тілдің ұлттық сипаты, этникалық белгісі. Сөйлеу этикеті. Этнолингвистика саласы.
7. Тіл және ойлау. Тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы көзқарастар. Тілдік единица мен ойлаудың логикалық формалары. Нейтролингвистика туралы ұғым. Тіл және адамның психикасы. Психоллингвистика. Сөздің психоллингвистикалық теориясы. Тіл мен сөйлеу.
8. Тілдің дамуы. Тілдердің даму заңдылығы. Қоғам дамуы – тіл дамуының алғы шарты. Тіл дамуындағы ішкі және сыртқы (экстралингвистикалық) себептер. Тілдер дамуындағы адамның белсенді қызметі. Ұлттық тілдің дамуы мен қалыптасуындағы қоғамдық ой-пікірдің, ғылымның, әдебиет пен өнердің көрнекті қайраткерлерінің рөлі. Тіл мәдениеті – тілдік өзгерістерге ықпал етуші тәсіл.
9. Тілдерді зерттеудің сипаттамасы мен әдістері. Лингвистикалық әдістер және олардың мәні. Сипаттама әдісі. Лингвистикалық эксперименттің әдістемесі. Тілдерді зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісі. Сыртқы және ішкі реконструкция, оның әдістемесі. Этимологиялық талдау жүргізудің принциптері мен тәсілдері. Типологиялық әдіс, оның мәні. Тілдердің типологиялық топтастырылуы. Тілдерді зерттеудегі статистикалық әдіс. Лингвистикалық география. Стилистикалық және лингвостилистикалық география. Стилистикалық және лингвоэстетикалық талдаудың әдістемесі.
10. Қазақ тіл білімі. І.Кенесбаев және фразеология мәселелері. Н.Сауранбаев – құрмалас сөйлем туралы. Проф. С.Аманжолов зерттеулеріндегі диалектология мәселелері. М.Балақаев – қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесі теориясының негізін қалаушы. Ғ.Мұсабаевтың қазақ тілі тарихына көзқарасы. Проф. А.Ысқақовтың морфологиялық зерттеулері. Қазақ тілінің оқытылуы, оқыту әдістемесі жөнінде.

Тест сұрақтары

1. Лингвистика сөзі қай тілден алынған термин?
 - А. ағылшын
 - В. француз
 - С. неміс
 - Д. орыс
 - Е. грек
2. Тіл білімі қандай салалармен тығыз байланысты?
 - А. логика
 - В. экология
 - С. экономика
 - Д. география
 - Е. биология
3. Тіл білімінде тілдің белгілі бір дәуіріндегі калпы не деп аталады?
 - А. диахрония
 - В. лексикология
 - С. этимология
 - Д. синхрония
 - Е. морфология
4. Сөзді және сөздердің жиынтығы – тілдің сөздік құрамын зерттейтін ғылым.
 - А. синтаксис
 - В. морфология
 - С. лексикология
 - Д. грамматика
 - Е. пунктуация
5. Географиялық атауларды зертейтін ғылым
 - А. антропонирика
 - В. синхрония
 - С. диахрония
 - Д. логика
 - Е. топонимика
6. Бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні қолданылатын сөз мағынасының ауысуы не деп аталады?
 - А. метафора
 - В. метонимия
 - С. синекдоха
 - Д. ассонанс
 - Е. аллитерация
7. Дыбысталуы бірдей, мағынасы басқа-басқа сөздер қалай аталады?
 - А. омоним
 - В. антоним
 - С. синоним
 - Д. барлығы дұрыс
 - Е. полисемия
8. Синоним сөздерді тап.
 - А. биік-төмен
 - В. жақсы-жаман
 - С. қадірлі, құрметті, ардақты, аяулы
 - Д. үлкен-кіші
 - Е. адамның басы, арықтың басы

9. Омонимнің грек тілінен алынған мағынасы.

- А. қатар атау
- В. қарсы
- С. ат атау
- Д. бірдей, біркелкі
- Е. белгілеу

10. Табу қайсы тілден алынған термин.

- А. неміс
- В. ағылшын
- С. француз
- Д. грек
- Е. полинезий

11. «Төбе шашы тік тұрды». Қандай оралым?

- А. фразеологиялық
- В. этимологиялық
- С. логикалық
- Д. семантикалық
- Е. лексикологиялық

12. Сөздіктерді құрастыруды қандай сала зерттейді?

- А. этимология
- В. семасиология
- С. фонология
- Д. лексикография
- Е. морфология

13. Әдеби тілдегі жалпылама және жиі қолданылатын сөздерді қамтып, әдеби тілдің лексикалық, семантикалық нормаларын көрсететін сөздік түрі.

- А. аударма сөздік
- В. түсіндірме сөздік
- С. синонимдік сөздік
- Д. орфоэпиялық сөздік
- Е. орфографиялық сөздік

14. Акустика қай тілден алынған термин?

- А. грек
- В. ағылшын
- С. неміс
- Д. француз
- Е. орыс

15. Адамның құлағы бір минут ішінде қанша дiрiлдiң нәтижесiнде пайда болған дыбысты қабылдап ести алады?

- А. 6-дан 10000-ға дейiн
- В. 8-ден 12000-ға дейiн
- С. 12-ден 15000-ға дейiн
- Д. 16-дан 20000-ға дейiн
- Е. 20-дан 25000-ға дейiн

16. Резонанс сөзі қандай мағына береді?

- А. кендік
- В. жаңғырық
- С. естілу
- Д. көлемдік
- Е. жоғары тон.

17. Тіс дыбыстары қай қатарда?

- А. о, у, ө

- В. ф, в
- С. м, б, п
- Д. к, ғ, қ, г
- Е. т, д

18. Қазақ тілінде қанша дауыссыз дыбыс бар?

- А. 22
- В. 23
- С. 24
- Д. 25
- Е. 26

19. Латынның денталь сөзі қандай мағына береді?

- А. тіс
- В. тіл ұшы
- С. тіл арты
- Д. ерін
- Е. қуыс

20. Ерін қатысына қарай дауыстылардың бөлінуі

- А. ашық және қысаң
- В. еріндік және ашық
- С. жуан және жіңішке
- Д. еріндік және езулік
- Е. жуан және езулік

21. Дифтонг деген термин қандай мағына береді?

- А. екі дауысты
- В. екі дауыссыз
- С. бір дауысты, бір дауыссыз
- Д. В және С жауаптар дұрыс
- Е. А жауабы дұрыс

22. Вокализм қай тілден алынған, қандай мағына білдіретін термин?

- А. орыс, «дауыссыз»
- В. неміс, «үнді»
- С. ағылшын, «катаң»
- Д. грек, «ұян»
- Е. латын, «дауысты»

23. Ары қарай бөлшектеуге келмейтін дыбыстық единица қалай аталады?

- А. фонема
- В. морфема
- С. сөз
- Д. сөйлем
- Е. сөз тіркесі

24. Ең ірі фонетикалық единица қалай аталады?

- А. мелодика
- В. фраза
- С. такт
- Д. буын
- Е. екпін

25. Буының түрлері қалай?

- А. ашық, қысаң
- В. жуан, қысаң, бігеу
- С. ашық, жуан, бігеу
- Д. ашық, тұйық, бігеу
- Е. ашық, жіңішке, қысаң.

26. Диссимиляция сөзінің қазақша мағынасы
 А. тіл
 В. ұқсату
 С. ұқсамау
 Д. бірге
 Е. иілу
27. Ассимиляция саласы нешеге бөлінеді?
 А. 1
 В. 2
 С. 3
 Д. 4
 Е. 5
28. Кейбір фонетикалық жағдайда дыбыстардың мүлдем түсіп қалуы не деп аталады?
 А. ассимиляция
 В. диссимиляция
 С. протеза
 Д. редукция
 Е. элизия
29. Протеза бойынша дыбыс қай жерінен қосылады
 А. түсіп қалады
 В. ортасынан
 С. алдынан
 Д. соңынан
 Е. екінші дыбыстан
30. Сөз соңынан дыбыс қосылса не деп аталады?
 А. эпитеза
 В. протеза
 С. метатеза
 Д. апакопа
 Е. эпентеза
31. Сөздердің дұрыс айтылуы жайлы ережелердің жиынтығы не деп аталады?
 А. фонология
 В. орфография
 С. орфоэпия
 Д. лексикография
 Е. морфология
32. Грамматиканың салалары қалай аталады?
 А. морфология, фонетика
 В. пунктуация, фонетика
 С. фонетика, лексикология
 Д. лексикология, синтаксис
 Е. морфология және синтаксис
33. Қазақ тілінде неше сөз табы бар?
 А. 6
 В. 7
 С. 8
 Д. 9
 Е. 10
34. Неше сөйлем мүшесі бар?
 А. 5
 В. 6

- С. 7
 Д. 8
 Е. 9
35. Тұрлаулы сөйлем мүшелері қалай аталады?
 А. бастауыш, анықтауыш
 В. бастауыш, баяндауыш
 С. баяндауыш, пысықтауыш
 Д. толықтауыш, анықтауыш
 Е. бастауыш, пысықтауыш
36. Жазудың ең алғашқы түрі қалай аталады?
 А. Буын жазуы
 В. Этнографиялық жазу
 С. Логографиялық жазу
 Д. Идеографиялық жазу
 Е. Пиктографиялық жазу.

Тест жауаптары

1	2	3	4	5	6	7	8	9
е	а	д	д	е	с	а	с	д
10	11	12	13	14	15	16	17	18
е	а	д	в	а	д	в	е	е
19	20	21	22	23	24	25	26	27
а	д	а	е	а	в	д	с	в
28	29	30	31	32	33	34	35	36
е	с	а	с	е	д	а	в	е

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., 1973, 1995, 2002.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. А., 1971.
3. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. (оқу құралы). А., Санат. 1996.
4. Ахманова О.С. Основные направления лингвистического структурализма. М., 1985.
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. А., 1992.
7. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1964.
8. Березин Ф.М., Головин В.Н. Общее языкознание. М., 1974.
9. Будагов Р. Введение в науку о языке. М., 1965.
10. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. М., 1954.
11. Головин В.Н. Введение в языкознание. М., 1977, 1983.
12. Жалпы тіл білімі бағдарламасы. А., 1991.
13. Звегинцев В.А. История языкознания. XIX-XX в.в. М., 1979.
14. История лингвистических учений: средневековый Восток. Л., 1981.
15. История лингвистических учений: Древний мир. Л., 1981.
16. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, 1981.
17. Кайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. А., 1985, 1992, 2004.
18. Қордабаев Т. Тілдің структуралық элементтері. А., 1976.
19. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. А., 1991.
20. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. А., 1999.
21. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. А., 1998.
22. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1989.
23. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1961.
24. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. А., Сөздік-Словарь, 1998.
25. Түркология тарихына (оқу-әдістемелік құрал). Қарағанды, 1984.
26. Общее языкознание. М., 1973.
27. Хасенов Ә. Тіл білімі. А., 1996.
28. Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. А., 1985.
29. Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. А., 1982.
30. Шенделс Е.И. Связь языкознания с другими науками. М., 1962.

Мазмұны

Кіріспе	3
Тіл білімі және оның зерттеу нысаны.....	4
Тілдің табиғаты мен қоғамдық қызметі.....	9
Тілдің таңбалық, құрылымдық және жүйелік сипаттары.....	12
Лексикология және оның салалары.....	22
Сөздің морфологиялық құрылымы.....	59
Грамматикалық тәсілдер мен формалар және олардың мағыналары	66
Сөз тіркесі мен сөйлемнің құрлымы.....	77
Сөз таптарының шығуы мен дамуы және олардың топтастырылуы.....	83
Тілдің шығуы мен дамуы және олардың өзара әсерлері.....	90
Дүние жүзі тілдері және олардың топтасырылуы.....	97
Жазудың шығуы мен дамуы.....	104
Тест сұрақтары	113
Әдебиеттер.....	118

Содержание

Введение	3
Языкознание и объект его изучения.....	4
Природа и общественная роль языка.....	9
Знаковые, структурные и системные свойства языка.....	12
Лексикология и его разделы.....	22
Морфологическая структура слова.....	59
Грамматические методы и формы а также их значения.....	66
Структура словосочетания и предложения.....	77
Образование и развитие частей речи, и их классификация.....	83
Образование и развитие языка.....	90
Мировые языки и их классификация.....	97
Образование и развитие письма.....	104
Тесты.....	113
Литература.....	118

Contents

Preface	3
Linguistics and its object of Studing	4
Natural and social role of the language.....	9
Signal, structural and sistemical features of the language.....	12
The subject and tasks of lexicology.....	22
Morphological structure of the nord	59
Grammatical methods and forms and tneir meanings	66
The structure of nordcomprising and sentences	77
The derivation and devetoping of speech parts and classification	83
The derivation and devetoping of the language	90
Global languages and their classification	97
The derivation and devetoping of wvitting	104
Test.....	113
Literarure.....	118

Аханов К.

ТИЛШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Қайта нашрга тайёрловчи – Дуйсебаева Д.

Муҳаррир – Бойкабылов Ў.

Босишга 1.06..2007 й. рухсат этилди. Бичими 60x84 1\16

Босма тобоғи 7. Адади 100 нусха

Баҳоси келишилган нарҳда.